Juli 39.

GYMNASIUM SUNDENSE
MDCCCXXXIX.

SOLLEMNIA EXPLORATIONIS
OMNIUM CLASSIUM ALUMNIS
DIEBUS III ET IV OCTOB. H. A.
SUBEUNDAE

HUMANISSIME INDICUNT

DIRECTOR ET COLLEGIUM.

1. DE JULIANI PHILOSOPHIA ET MORIBUS SCRIPSIT *H. SCHULZE*, PH D.
2. FASTOS GYMNASII COMPOSUIT *DIRECTOR*.

SUNDIAE.
FORMIS OFFICINAE STRUCKII.

Praefatio.

Novissimo tempore philologi arti suae nomen scientiae vindicare conati sunt. Quod quo jure omnino factum sit, hic nolumus disputare. Si autem, quod solent, in perscrutanda antiquitate fere tantum externas res investigant, neglectaque philosophia et theologia magis quibus locis et horis, quam quid philosophati sint, quaerunt, multoque sudore templorum et formas et ornamenta explorant, incuriosi, quomodo ipsos Deos coluerint, mihi quidem illo nomine indigni videntur. Singulas enim res, quae ad privatam et publicam vitam hominum pertinent, didicisse, juvabit quidem, sed non est, cur ea eruditione admodum superbias, aut cur id scientiae nomine dignum habeas. Nam qui inde ad genus humanum redundent, fructus sunt paucissimi. Nos tum demum antiquitatis studium ad veram salutem nostram facere credimus, quum eorum potissimum ratio habetur, quae ad philosophiam et theologiam pertinent. His enim summa totius vitae continetur, hi quasi fines vitae humanae sunt. Quae duae res ut rectius cognoscantur, supersedere quidem non possumus aliis, quae ad antiquitatem pertinent, sed ea non immodice tractanda, non nimis prae illis laudanda, non sic investiganda, ut omnis nostra cura iis absumatur. Nec vero satis est, per se ea cognoscere, quae duabus illis disciplinis apud Graecos et Romanos continebantur, sed accurata quaedam et vera cognitio nostrae religionis accedat necesse est. Qua quidem sublata, quid illis facias, non habes; inutile erunt onus memoriae. Opus est illa conferri cum nostra theologia et philosophia, ut, quae ratio inter utrasque res intercedat, intelligere, atque illa ad tuum usum possis convertere. Quod si putaremus nos id cuiquam eorum, qui aliter judicant, persuasuros, plura adderemus. Sic oleum et operam perdere in animo non est. Simpliciter igitur, quam nos rationem teneamus, indicabimus. In erudienda juventute maxime id nobis spectandum videtur, ut res divinae discantur. Earum autem cognitionem veram nisi apud Christianos inveniri posse nego; quare primum videndum, ut pueri Christiana religione recte imbuantur, non ea, qualem hujus aevi varii theologi varie interpretati sunt, sed qualem nostra ecclesia confitetur; tum ut, quid ante Christum de rebus divinis homines judicaverint, doceantur. Quare accurata et Graecorum Romanorumque et Hebraeorum *) cognitio iis tradatur. Denique discant, quid intersit inter haec et illa, et quid antiquitas habeat rei cum nostra religione. Haec quidem summa omnis doctrinae est. Quae praeterea docentur, ea ad hunc finem omnia referenda. Mihi igitur sic studenti antiquitati, ut longe maximam operam dem iis rebus perscrutandis, quae vel theologiam vel philoso-

*) Non audiendi, qui Hebraicam linguam aut ejiciendam e scholis aut mediocriter tractandam censent; hac enim si non major quam Latina ac Graeca lingua, at certe aeque magna pars antiquitatis prodita est.

phiam attingunt nullum aliud tempus magis dignum videtur, quod accurate cognoscam, quam id, quo Christiani cum gentilibus de victoria decertaverunt. Maxime autem id ipsum aevum, quo Julianus vixit, memorabile dixerim. Nec enim quisquam gentilium majoribus aut ingenii aut opum viribus quam ille Christianos aggressus est. Quem quidem tanquam posthumum suum genuit antiquitas, omnibus suis virtutibus exornatum, ac dignum, cum quo religio gentilis a Christianis devicta corrueret. Est autem illud aevum, quamvis exiguo temporis spatio contineatur, tamen tam multis tamque magnis rebus insignitum, ut omnem Juliani vitam parvo huic libello inserere non potuerim. Quare nonnulla tantum, quae disputarem, elegi, specimen eorum, quae nunc studiis meis amplecterer, propositurus. Quae si non plane displicebunt, in futurum plura fortasse dabo. Ad haec autem legenda tantum eos invito, qui mecum idem sentiunt de antiquitate. Sin aliquis vel institutorum vel artium vel omnino earum rerum, quae externam vitam antiquorum hominum attingunt, magis fuerit curiosus quam veritatis, eum hinc facessere jubeo, ne aegre ferat, quod, quibus delectari non possit, aut ipse legerit aut nos scripserimus. Sed priusquam scribere incipiamus, libri sunt indicandi, quibus usi fuimus. Sunt:

1) Juliani opera. Editio Spanhemiana, quae prodiit Lipsiae a. 1646. Adjecti sunt Cyrilli Alexandrini decem libri contra Julianum scripti.
2) Gregorii Nazianzeni opera, edita a Jac. Billio Prunaeo. Coloniae 1680. (Gregorii maxime tertia et quarta oratio de Juliano agit.)
3) Historiae ecclesiasticae scriptores Graeci. Coloniae Allobrogum 1612. (Ex his ad Julianum pertinent: Socratis Lb. III, 1—23, Theodoreti Lb. III, Sozomeni Lb. V, 1—VI, 2.)
4) Ammiani Marcellini rerum gestarum libri XVIII. Hamburgi 1609. (Capita in hac editione distincta non sunt, quare tantum ibi ea nominavi, ubi ab aliis scriptoribus jam laudata inveni.)
5) Scriptores historiae Romanae minores. (Eutropius, Sex. Aurelius Victor, Sex. Rufus.)

Doleo quod praeter hos, quos nominavi, libros Libanii orationes legere non potui, quos in nostra vicinia nusquam inveni.

Inter novissimi temporis scripta praeter historias ecclesiasticas quattuor libri adfuerunt, qui de ipso Juliano scripti sunt.

1) Vie de l'empereur Julien. Amsterdam 1735. (Hanc vitam docte et eleganter enarratam, nisi fallor, scripsit M. l'Abbé de la Bletterie, a quo scripta vita Juliani primum prodiit Parisiis 1734.)
2) Wiggers. Dissertatio de Juliano Apostata religionis Christianae et Christianorum persecutore. Rostochii 1810.
3) Neander. Ueber den Kaiser Julianus und sein Zeitalter. Lpz. 1811.
4) C. H. van Herwerden de Juliano imperatore, religionis Christianae hoste eodemque vindice. Lugduni Batav. 1827.

His igitur adjumentis instructi quid ipsi praestiterimus, aequi ac benevoli lectores judicabunt. Scripsi Sundiae mense Julio.

De philosophia et moribus Juliani Apostatae.

Inter omnes fere, qui vel olim vel nuper de Juliano scripserunt, tanta in judicandis moribus omnique vitae ratione diversitas obtinet, ut nisi omnia, quae et ab eo et de eo memoriae prodita sunt, accurate ipse legas atque conferas et animo cogites, haud facile, quid verum sit, investigari posse videatur. Pars enim scriptorum eum, dum eximiis laudibus prosequuntur, in numero clarissimorum virorum posuerunt, alii tot criminibus eum prosecuti sunt, ut ne dubitarent quidem malis daemonibus eum adnumerare *). Nec hercle facile est, de iis viris, qui non modo rebus domi bellique fortiter ac strenue gestis excelluerunt, sed ita vitam instituerunt, ut civium suorum res privatas et publicas doctrina, institutis, legibus temperarent, aliquid certi proferre. Quum enim omnino magni laboris est, eorum, quae fiunt, investigare caussas, quippe quae non sub oculos cadant, sed animo et cogitatione percipiantur, tum fieri non potest, nisi si quis omnino veri nullam habeat curam, quin ea laudibus tollat, quae ipsi probanda videantur. Quid mirum igitur, quod, qui de Juliano scripserunt, vel propter rei difficultatem vel partium studio ducti diversissimas sententias tulerint, eoque magis, quod res ab illo gestae fere omnes ad religionem cultumque divinum spectant. Nec juvat singula suffragia virorum doctorum recensere; nisi in libro quodam nuper edito **) legens, eum post Athanasium sui saeculi principem habendum, aliquamdiu haesitabam, quidnam esset, cur proximos illi honores occupasse putandus esset. Ac nisi ipsa caussa Athanasii a caussa Juliani toto coelo distare videretur (cf. Matth. 11, 11. Luc. 7, 28.), illud dictum probare non dubitarem; suae enim uterque caussae egregius patronus exstitit. Nobis autem in examinanda ejus vita omnino non opus videtur, ut, quo ipsum augeamus, Christianos minuamus, sed omissa eorum ratione, qui, quod aliis tribuant, aliis soleant detrahere, ob suas ipsius virtutes Julianum admirari satis habebimus. Perverse enim agunt, qui ita eum cum Christianis conferunt, ut aut parem iis aut etiam majorem putent, hoc ipso indicantes, quam male de Christiana religione sentiant, nec minus perverse qui, ut caussam ejus quasi meliorem reddant, multa contra eum vel temere ficta, vel dolose enarrata, vel parum recte intellecta a Christianis putent. ***) Sic enim dubitandi nullus finis constitutus est, quum ex eo, quod est verisimile, nunquam evasurum sit verum. Quam quidem rationem historiae contemplandae satis vituperare non possumus, quum in locum eorum, quae facta enarrantur, ii qui vel mentis ac fidei inopia laborant vel sublimiore quadam cogitatione in contemtum eorum, quae vulgo feruntur, se abripi sinunt, suas opiniones suaque

*) Cyrill. p. 168, D. *καὶ τάχα που τῶν ἀτόπων οὐδὲν, εἰ δή τις ἕλοιτο καὶ ἀφομοιοῦν αὐτὸν τῷ ἀρχεκάκῳ δράκοντι, ἤτοι τῷ κατὰ τὸν παράδεισον ὄφει, ὃς διάκονος ἦν τῶν τοῦ Διαβόλου φωνῶν, καὶ ὡς ἐν δοκήσει μόνῃ. κ. τ. λ.*

**) Kirchengeschichte von Hase. Dritte Aufl. § 127.

***) cf. Neander's Leben Jul. p. 105, 152, 156, 158, 163 — 64, etc.

somnia inferunt. *) Sic enim comparatam historiam quis est, qui laudet, nisi quis forte simili studio ducitur. At enim in historia scribenda nec res nec homines per nos mutantur, nec ubi difficultates animo obferuntur, pro his per conjecturam licet ea supponere, quae facilius quidem intelligantur, a veritate tamen abhorreant. Propterea satius duximus, postquam ex iis, quae vel ipse Julianus vel alii ejus temporis scriptores (quorum quum nullus, quantum conjicere liceat, mendacia referre vellet, facile est, ea, quae facta narrantur, a cujusque scriptoris sententiis et opinionibus discernere) tradiderunt, sincere ostenderimus, qualis fuerit Julianus, posteà nostrum de eo judicium adjicere. Quum enim, ne totam ejus vitam enarremus, hujus libelli angustiae obsint, hoc elegimus scribendum, ut, qualis omnino exstitisset Julianus, et quid de eo judicandum videretur, disputaremus. Ubi autem quaeritur, qualis aliquis fuerit, maxime hae duae res spectandae videntur, quomodo vixerit et quid de rebus divinis humanisque senserit. Quarum rerum quam secundo loco posuimus, eam primum videbimus. Quum enim plerique homines ex usu potius et consuetudine, quam ratione et conscientia vitam suam agant, tamen qui humanitate excellere student, eos tantum vivere vereque homines esse puto, quantum ad animum et rationem res suas referunt. Quae praeterea agunt, ea vel tempori, vel fortunae vel aliis hominibus tribuenda. Fuit igitur Julianus, si quisquam, ita comparatus, ut in omnibus rebus magis spectaret, quid verum esset et rationi consentaneum, quam ut coeco quodam naturae impetu se ferri sineret. Nec mediocris ejus eruditio fuit, sed quum egregia indole praeditus esset, atque adeo omnem operam in exercendis literis poneret, ut quidquid temporis superesset rebus gerendis, id omne in animo excolendo consumeret, tantum profecit, ut jure inter doctissimos homines referri possit. Nec dubitamus eum philosophis adnumerare, quamvis non plane ratione ac via, sed ita plerumque, ut vita atque usus postulabat, philosophiae studeret. Quare primum videamus, quae ejus fuerit philosophia. Ex omnibus autem ejus scriptis potissimum oratio IV, habita in Solem regem, ejus de Deo placita continet. Ex hac igitur pleraque fuerunt haurienda. Cum tamen singulae res temere mixtae leguntur, ejus philosophiam inde eruere difficile fuit; ipsi, quantum potuimus, in certum ordinem singula redigere conati sumus. Apparet autem eum proxime accessisse ad Platonem eosque philosophos, quos Neoplatonicos vocant **). Ne tamen longus sim, ipsius doctrinam, cum illis non comparatam, per se exponam.

I. De philosophia Juliani.

Constat philosophia omnino ea contineri, quae ad deum hominemque et eam rationem, quae inter utrumque intercedit, pertinent. In tres igitur partes nostra disputatio dividitur, ac primum, quid Julianus de Deo statuerit, exponitur. Ait autem Opp. Jul. p. 132. B. etc. totum mundum ab aeterno immutatum exstitisse (*ἐξ ἀϊδίου γέγονεν ἀγεννήτως, ἔς τε τὸν ἐπίλοιπον χρόνον ἀΐδιος*) eumque proxime teneri a quinto corpore (puta aethereum illud corpus, quod philosophi quattuor elementis addiderunt), secundo loco, ab eo mundo, qui intelligentia percipi possit (*τῷ νοητῷ κόσμῳ* Ibid.),

*) Quod minus quidem contra Neandrum doctum ac venerandum dictum est. Vellem tamen nuper in enarranda vita domini nostri isti rationi minus concessisset, ne possent adversarii eum incertum ac parum sibi constantem dicere.

**) cf. Opp. Jul. p. 68. 69. 162. epp. 15. 34. 40. 60. Cyr. p. 57. 147.

denique ab omnium rege ac moderatore, circa quem omnia versentur (*περὶ ὃν πάντα ἐστὶν* Ibid.). Eum igitur, sive est id, quod omnem mentem superat (*τὸ ἐπέκεινα τοῦ νοῦ*), sive idea omnium rerum ac forma (*ἰδέα τῶν ὄντων*), sive unum (*ἕν*), sive secundum Platonem est bonum (*τὸ ἀγαθόν*), quum sit omnium rerum simplex et uniforme principium (*ἡ μονοειδὴς τῶν ὅλων αἰτία*), omnibusque rebus quasi praeeat pulcritudinem, perfectionem, unionem, immensam virtutem (*πᾶσι τοῖς οὖσιν ἐξηγουμένη κάλλους τε καὶ τελειότητος, ἑνώσεώς τε καὶ δυνάμεως ἀμηχάνου*), primum Solem ex se genuisse, quasi ex media sua natura, sibi omnino similem (*κατὰ τὴν ἐν αὐτῇ μένουσαν πρωτουργὸν οὐσίαν, μέσον ἐκ μέσων τῶν νοερῶν καὶ δημιουργικῶν αἰτιῶν ἥλιον θεὸν μέγιστον ἀνέφηνεν ἐξ ἑαυτοῦ πάντα ὅμοιον ἑαυτῷ*). Hunc igitur Solem duplici modo exsistere, ut et diis intelligentibus (*τοῖς νοεροῖς θεοῖς*), qui item percipi possunt mente (*τοῖς νοητοῖς θεοῖς*), praesit, et iis diis rebusque, quae conspiciuntur (*τοῖς αἰσθητοῖς* sive *φανεροῖς*) *). Ut autem ab hoc, quod posterius posuimus, initium capiamus, eum quoque solem, quem oculis cernimus, deum esse, inde maxime effici, quod lux, cujus ipse fons sit, incorporeum aliquid et divinum sit. Nec enim luci accidere idem quod ceteris rebus, ut calore aut frigore aut duritie aut mollitie aut aliis vicibus afficiatur (p. 133—34. *οὐδ' ἄλλην τινὰ τῶν κατὰ τὴν ἀφὴν διαφορῶν* sc. *ἀποδώσεις*). Quum autem ipsa lux corporis sit expers, nec fontem ejus corpus esse posse, sed sinceram esse mentis actionem, quae in propriam suam sedem lucem emittat, nacta mediam totius coeli regionem (p. 134. B. *νοῦ δὲ ἐνέργειαν ἄχραντον εἰς τὴν οἰκείαν ἕδραν ἐλλαμπομένην, ἣ τοῦ παντὸς οὐρανοῦ τὸ μέσον εἴληχεν*). Inde universum mundum eadem luce collustrari. Divinam autem ejus naturam inde apparere, quod luce demum allata formas suas res singulae accipiant, quippe quae remota luce ne adspici quidem possint. Quare solem et iis, qui videant, facultatem videndi et rebus, ut possint videri, tribuere (p. 134. D. *ὄψιν καὶ ὁρατόν*). Eamque esse quasi creatricem vim solis, qua res omnes demum perficiantur (*τὸ τελεσιουργόν — τελειοῖ γὰρ αὐτὰ* (sc. *τὰ ὁρατικὰ*) *διὰ τοῦ φωτός* p. 135. C.) Huc accedere, quod diem noctemque sol efficiat, coelique mutationibus rerum conditionem ac statum mutet et convertat, ipsasque res conservet (p. 137. D et. 141. A.), eamque vim quasi

---

*) Distinguuntur quidem *νοεροὶ* illi et *νοητοὶ θεοὶ* aliquot locis, praecipue p. 133. B.: *ὧν τἀγαθόν ἐστι τοῖς νοητοῖς* [*θεοῖς*] *αἴτιον, ταῦτα αὐτοῖς τοῖς νοεροῖς νέμων* (*Ἥλιος*), aliis tamen locis plane idem significant, ut p. 138. D. *νοητοὶ* sive *ἄϋλοι* ita oppositi sunt diis apparentibus et mundanis, ut etiam *νοεροὶ* dici potuissent. Quo tamen melius intelligatur, quid sit discriminis inter voces *νοερός* et *νοητός*, paullo altius repetendum. *Νοητός* omnino is vocatur, cujus natura respondet rationi, quem ratione ac mente possumus assequi, in quo latet quasi et inest ratio. Quare ipse Deus, ex quo omnia prodierunt, vocari potest *νοητός*, quoniam in eo latet omnis ratio, quae in mundo manifestatur (p. 132. D. *ἰδέα τῶν ὄντων, ὃ δή φημι τὸ νοητὸν σύμπαν* cf. Procli theol. Plat. III. c. 10). Porro circa eum putari possunt versari *νοητοὶ θεοὶ*, qui quasi ideae sunt ipsorum deorum *νοερῶν* (cf. supra p. 133. B.). Vivi autem illi Dii, imprimis Sol, quantum memini, per se semper vocantur *νοεροὶ*, quia non solum latet in iis *νοῦς*, sed manifestatur quoque et vivit et agit. Quod autem iidem caussas continent eorum, quae in mundo apparent, et quod nostris cogitationibus percipi possunt, etiam *νοητοὶ* nominatur (cf. p. 138. D, ubi oppositi sunt apparentibus, qui sub oculos non sub cogitationem proxime cadunt), quare p. 145. B. conjunctum legitur: *τοῖς νοεροῖς τὸ νοεῖν καὶ νοεῖσθαι παρέχει*, et p. 145. A. cuilibet caussae genitali, quae in apparentibus cernitur, ingenitus quidam foetus in intelligenti ac sempiterna pulcritudine antecedere dicitur (*προκαθηγεῖσθαι τὸν ἐν τῷ νοερῷ καὶ διαιωνίῳ κάλλει τόκον ἀγέννητον*, cf. ibid. paucis lineis ante: *τῆς γὰρ ἐν τῇ φύσει φαινομένης οὐσίας γονίμου γεννᾶν ἐφιεμένης ἔτι ἀνάγκη προηγεῖσθαι τὴν ἐν τῷ νοητῷ κάλλει τοῦτο αὐτὸ διαιωνίως καὶ ἀεὶ ποιοῦσαν*). P. 141. B. Sol medius dicitur inter *νοητοὺς* et mundanos Deos (*τῶν τε νοητῶν καὶ τῶν ἐγκοσμίων θεῶν*). Idem p. 141. D. medius *νοερῶν θεῶν* vocatur. Hinc judicare licet, non plane verum vidisse Neandrum, qui p. 107. tres mundos fuisse docet, quibus singulis certi Dii praefecti fuerint, *κόσμον νοητόν, νοερόν, φανερόν*.

fabricatricem et fecundam solis esse (*τὸ δημιουργικὸν καὶ γόνιμον ἀπὸ τῆς περὶ τὸ σύμπαν μεταβολῆς* p. 135. C. cf. p. 141. A. *ἡ τῶν ἀκτίνων εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον διανομὴ καὶ ἡ τοῦ φωτὸς ἕνωσις τὴν δημιουργικὴν ἐνδείκνυται τῆς ποιήσεως διάκρισιν*). Denique circa solem reliquas stellas, maxime planetas, certis intervallis sejunctos, orbe ferri, circa ipsum veluti regem choreas ducentes (*περὶ αὐτὸν ὥσπερ βασιλέα χορεύοντες, ἐν τισιν ὡρισμένοις πρὸς αὐτὸν διαστήμασιν ἁρμοδιώτατα φέρονται κύκλῳ* p. 135. A.) eamque vim esse, qua omnia in unum complectatur (*τὸ ἐν ἑνὶ πάντων συνεκτικόν* p. 135. C.). Hanc igitur triplicem naturam divinam solis apparentis videri, ut et procreet, et per mutationes conservet, et in unum omnia complectatur *). Praeter hunc solem, alios exsistere deos in mundo apparente, quibuscum sol naturam suam communicet. Stellas et lunam esse ea numina, quae et a Sole omnibus bonis ac virtutibus afficiantur, et circa eum versantia, ab ipso velut a rege gubernentur (cf. p. 135. A.).

Neque aliam naturam esse Solis illius, qui ipse cerni non possit, sed in eo mundo, qui et cogitatione percipiatur (*νοητῷ*) et ipse cogitet (*νοερῷ*) exsistat. Probari enim rationi, ut ea, quae excedant hanc naturam rerum, simili ratione utantur, atque ea, quae conspiciantur (*πῶς οὖν οὐκ εἰκότως καὶ τὴν πρεσβυτέραν τῶν σωμάτων ἐν τοῖς νοεροῖς θεοῖς διακόσμησιν ὑπολαμβάνομεν ἀνάλογον ἔχειν τῇ τοιαύτῃ τάξει* p. 135. B.). Putavit autem Julianus una cum Sole alios quoque Deos ex summo illo uno Deo processisse **) (p. 293. B. *ἀπὸ τοῦ πρώτου τῶν θεῶν γένος περὶ πάντα τὸν οὐρανὸν κύκλῳ περιφερόμενον*), in iisque Solem principatum tenere, ut principium quoddam sit, quod ipsum formam boni habeat, omnesque reliquos dum bonis afficiat, vinculo quodam conjungat (p. 133, C. *βασιλεύειν αὐτῶν ὑπὸ τἀγαθοῦ τεταγμένος, εἰ καὶ συμπροῆλθον αὐτῷ καὶ συνυπέστησαν, ὅπως, οἶμαι, καὶ τοῖς νοεροῖς θεοῖς ἀγαθοειδὴς αἰτία προκαθηγουμένη τῶν ἀγαθῶν πᾶσιν ἅπαντα κατὰ νοῦν εὐθύνῃ*). Illos igitur deos, dum in mundo multiplices sint, circa Solem uniri (p. 143. B. *εἰσὶ γάρ τοι θεοὶ συγγενεῖς ἡλίῳ καὶ συμφυεῖς, τὴν ἄχραντον οὐσίαν τοῦ θεοῦ κορυφούμενοι, πληθυνόμενοι μὲν ἐν τῷ κόσμῳ, περὶ αὐτὸν δὲ ἑνοειδῶς ὄντες*). Eundem ut in coelo apparente sic inter intelligentes deos mediam sedem occupasse. Medium autem hic optime Julianus ita interpretatur, ut non sit, quod in contrariis rebus cernatur et ab extremis aequaliter distet, sed ut sit id ipsum, quod distracta secum conjungat et copulet. (p. 138. C. *μεσότητα μὲν δή φαμεν οὐ τὴν ἐν τοῖς ἐναντίοις θεωρουμένην, ἴσον ἀφεστῶσαν τῶν ἄκρων, ἀλλὰ τὴν ἑνωτικὴν καὶ συνάγουσαν τὰ διεστῶτα*). A Sole autem suas cuique virtutes ita distribui, ut ipsius Solis natura in eos transeat (*ἐπειδὴ γάρ ἐστι γνήσιος ἔκγονος τοῦ ἀγαθοῦ, παραδεξάμενος παρ' αὐτοῦ τέλειον τὴν ἀγαθὴν μοῖραν, αὐτὸς ἅπασι τοῖς νοεροῖς διανέμει θεοῖς, ἀγαθοεργὸν καὶ τελείαν αὐτοῖς διδοὺς τὴν οὐσίαν* p. 144. D.). Sic cum Jove communicari principatum et potestatem, cum Apolline intelligendi simplicitatem, conjunctam

---

*) cf. praeterea Jul. apud Cyr. p. 60, ubi exponit, cur pro Deo habendum sit coelum.

**) Si quis quaerat, cur omnino multos Deos ab uno illo summo Deo procreatos putet, id propterea ait credendum esse, quod non una sit natura omnium rerum, praesertim earum, quae in coelo atque earum, quae in terra versentur; oportere igitur, illarum alios opifices esse atque harum. (Jul. apud Cyr. p. 65. *εἰ γὰρ μηδὲν ἔμελλε διαφέρειν οὐρανὸς ἀνθρώπου, καὶ ναὶ μὰ Δία θηρίου, καὶ τελευταῖον αὐτῶν τῶν ἑρπετῶν, καὶ τῶν ἐν τῇ θαλάσσῃ νηχομένων ἰχθύων, ἔδει τὸν δημιουργὸν ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν εἶναι πάντων· εἰ δὲ πολὺ τὸ μέσον ἐστὶν ἀθανάτων καὶ θνητῶν — αἴτιον εἶναι προςήκει τούτων μὲν ἄλλους, ἑτέρων δὲ ἑτέρους*. cf. quae de muneribus singulorum deorum tradit Ibid. p. 115 et 235.)

aeternitate et immutata constantia (τὴν ἁπλότητα τῶν νοήσεων μετὰ τοῦ διαιωνίου καὶ κατὰ ταὐτὰ μονίμου p. 144. A.), cum Baccho operationis multiplicem rationem (τὸ μεριστὸν τῆς δημιουργίας), cum Apolline Musagete symmetriam (τὸ τῆς καλλίστης συμμετρίας καὶ νοερᾶς κράσεως), denique cum Aesculapio eam vim, quae compleat bonum vitae ordinem (τὸ συμπληροῦν τὴν εὐταξίαν ὅλης ζωῆς). Esse igitur diversos quidem inter se singulos illos Deos, ita tamen, ut omnes uno quasi vinculo conjuncti teneantur, quoniam omnes a Sole vim suam habeant. Quae conjunctio ut efficiatur, Soli attributam esse Minervam providam (πρόνοιαν), quam quum e vertice Jovis *) ortum habuisse fabulae narrent, Julianus totam ex toto Sole rege prodiisse vult, in ipso comprehensam (ὅλην ἐξ ὅλου τοῦ βασιλέως Ἡλίου προβληθῆναι, συνεχομένην ἐν αὐτῷ p. 149. A.). Quae quum perfecta Solis mens et ratio (αὐτοῦ τελεία νόησις p. 149. D) habenda sit, eam omnes illos Deos, qui Solem circumstent, in unum contrahere, non confundere tamen (συνάπτειν δίχα συγχύσεως εἰς ἕνωσιν. Ibid.). Sic igitur respondere munera, quae Sol inter intelligentes deos obeat, iis, quae apparens Sol inter res deosque apparentes, ut et gignat et commutet et in unum conjungat.

Haec fere sunt, quae Julianus de natura deorum disputavit. Nec pro angustiis hujus libelli singula licebit accuratius exponere. Hoc unum addendum, quod Julianus, postquam a fide Christiana ad gentiles defecit, cum hac, quam exposuimus, philosophia concordes reddere vulgi opiniones fabulasque poëtarum studuit, quod interdum ingeniose, haud raro tamen nimia arte videtur perfecisse. Cujus rei multa exempla habes in oratt. IV et V. Putavit autem antiquos cogitata sua fabulis involvisse, ut cognita absurditate rei ad ipsam veritatem inveniendam acueremur (ἐσκέπασαν αὐτὰ μύθοις παραδόξοις, ἵνα διὰ τοῦ παραδόξου καὶ ἀπεμφαίνοντος τὸ πλάσμα φωραθὲν ἐπὶ τὴν ζήτησιν ἡμᾶς τῆς ἀληθείας προτρέψῃ p. 170. A.). Vulgo quidem sufficere eam veritatis formam (ὅταν εἰς τὰς τῶν πολλῶν ἀκοὰς οὐ δυναμένας τὰ θεῖα καθαρῶς δέξασθαι, δι' αἰνιγμάτων αὐτοῖς μετὰ τῆς μύθων σκηνοποιίας ἐγχέηται p. 216. C.), sed homines, qui prudentia antecellerent (τοῖς περιττοῖς κατὰ τὴν φρόνησιν p. 170 B.) impelli forma illa aenigmatica ad investigandam veritatem, ut ad rei finem et quasi verticem (ἐς τέλος καὶ ὥσπερ κορυφὴν Ibid.) contemplatione perveniant. Sic facile adeptus est, ut philosophans cum religione gentili consentire sibi videretur. Prius autem, quam judicium feramus, ad alteram partem nostrae quaestionis transibimus, ut videamus, quid Julianus de hominibus statuerit.

Omnem autem omnino mundum ab aeterno factum esse et exstitisse Julianus putavit (p. 145. D. ὑπέστη μὲν οὖν περὶ αὐτὸν [τὸν Ἥλιον] ὁ φαινόμενος κόσμος ἐξ αἰῶνος, ἕδραν δὲ ἔχει τὸ περικόσμιον φῶς ἐξ αἰῶνος· οὐχὶ νῦν μὲν, τότε δὲ οὔ· οὐδὲ ἄλλοτε ἄλλως· ἀεὶ δὲ ὡσαύτως. cf. supra p. 132. C. et p. 171. C, καὶ οὐδέ ποτε γέγονεν ὅτε μὴ ταῦτα τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον, ὅνπερ νῦν ἔχει), nec nisi disputationis caussa rem a philosophis ita dividi, ut aliquando mundus ex Deo prodiisse dicatur. Ita et a Platone et a Jamblicho factum esse ait, ut temporariam quandam mundi effectionem (χρονικήν τινα ποίησιν p. 146. A.) ponerent, quo magnitudo eorum, quae a Deo perficerentur, melius posset intelligi. Totum autem mundum unum esse animal, anima et mente praeditum (ὁ σύμπας κόσμος ἓν ἐστι ζῶον, ὅλον δι' ὅλης ψυχῆς καὶ νοῦ πλῆρες, τέλειον δὲ ἐκ μερῶν τελείων p. 139. B.), idque

*) Sol Juliano fere idem quod poëtis Juppiter, cf. p. 149. B. οὐδὲν διαφέρειν Ἥλιον Δία νομίζοντες.

semper unum idemque manere, dum singulae res, quae appareant, commutentur. Hinc mundum ipsum in duos mundos distribui *τὸν νοητὸν κόσμον* et *τὸν ἐμφανῆ*, quorum alter immutabilis ideas et paradigmata rerum contineat, alter huic plane respondens, efficiat, ut eaedem ideae appareant et sub oculos cadant, hoc tamen diversus, quod, quae in priore mundo immutata ab aeterno exsistant, hic nascantur et mutentur et pereant (*ὅσα γὰρ ἐνταῦθά ποτε καλὰ, ταῦτα ἐν τοῖς νοητοῖς ἀεί.* p. 145. A.). Creari autem ideas illas formasque rerum a Diis intelligentibus et in vitam induci per eos Deos, qui mundo apparenti praesint. Utrisque autem Solem praefectum, qui simul eorum, quae fiant, ingenitam caussam contineat (*τὴν ἀγέννητον αἰτίαν γινομένων περιέχων* p. 142. A.), simul eorum, quae nunquam senescant, vitam perpetuam efficiat (*ἔτι δὲ πρὸ ταύτης τῶν ἀϊδίων σωμάτων τὴν ἀγήρω καὶ μόνιμον τῆς ζωῆς αἰτίαν* Ibid.). Ut autem reliquae res nascantur, sic homines quoque gigni, maxime per Solem, qui partim ex se ipso animas demittat, partim per reliquos Deos emittendos curet (*ψυχὰς δέ οὐκ ἀφ' ἑαυτοῦ μόνον, ἀλλὰ καὶ παρὰ τῶν ἄλλων θεῶν σπείρει εἰς γῆν* p. 131. C.), nec videri omnes homines originem suam uni viro unique feminae debere, sed pro diversitate naturarum et ingeniorum multos simul homines a singulis Diis creatos esse, quorum animas illi a demiurgo (Sole) ab aeterno acceperint (v. p. 291. D—292 D.). Quum autem eadem, quae nunc est, ratio semper obtinuerit, etiam dici posse secundum Aristotelem, hominem ex homine et Sole gigni (v. p. 151. D.). Quamquam autem homines a diis prodierint, non tamen eandem iis rationem esse, sed hominem quasi in duas naturas dividi, corpus et animam, quarum haec tantum sit divina, illud tenebrosum; ex iisque ita mixtum esse, ut certamen quoddam duarum naturarum oriatur (*διττή ἐστι μαχομένη φύσις εἰς ἓν κεκραμένη ψυχῆς καὶ σώματος, τῆς μὲν θείας, τοῦ δὲ σκοτεινοῦ καὶ ζοφώδους* p. 142. D.). Inde fieri, ut mutationibus variisque vicissitudinibus sit obnoxius, et ut substantia, vis, actio non ut in Deo una res sit, sed sejuncta (Ibid.). Quod discrimen, naturae humanae insitum, unde derivandum sit, non legitur apud Julianum. Neque idem satis indicat, unde malum ortum esse putet. Nam Platonem secutus a diis malum prodire negat (p. 301. A. *ὡς ἐργάζονται οὐδὲ ἓν κακὸν οὐδὲ ἀνθρώπους οὐδὲ ἄλλους* cf. p. 90. A. *τὰ κακὰ δὲ οὔτε ἐγέννησεν, οὔτε ἐπέταξεν εἶναι, ἀλλ' αὐτὸς μὲν ἐφυγάδευσεν ἐξ οὐρανοῦ*), unde habeat originem, parum docens. Tamen vitae finem eum constitutum esse, ut homines diis similes fiant (cf. p. 333. C.); quare non corpori serviendum esse, sed ad animum, vel, quoniam divinus sit animus, ad ipsos Deos omnia referenda, quae agant homines. Immo secundum Platonem corpus ne partem quidem existimandam sed possessionem hominum (*α ὐ τ ὸ ν μὲν — τὸν νοῦν καὶ τὴν ψυχήν, α ὐ τ ο ῦ δὲ τὸ σῶμα καὶ τὴν κτῆσιν* p. 69. D.), omnem igitur curam ad id referendam, quod in animo nostro sit. Imitationem autem deorum primum in eo consistere, ut aliorum hominum amantes simus, nam Deos quoque multa in nos beneficia conferre (p. 289. B. etc.) atque adeo hostibus vestes et alimenta largiamur, quippe quae non moribus, sed hominibus tribuantur (*τῷ γὰρ ἀνθρώπῳ καὶ οὐ τῷ τρόπῳ δίδομεν* p. 291. A.), omnino ut vitam nostram sancte et pie instituamus (p. 429, D. 305. B. etc.), ubi lapsi fuerimus, per poenitentiam servemur (*ἡ μεταμέλεια σώφρων πάνυ καὶ τῶν ἐξημαρτηκότων σώτειρα δαίμων* p. 325. B.), etiam malis et poenis nos castigandos demus (p. 90. B.). Praeterea etiam magis similes nos reddi diis philosophando. Potius enim actores esse, qui res cogitent, quam qui perpetrent (p. 263—66), vincere enim prudentiae quidem, magis tamen fortunae esse et casus, at si

quis Deum recte cognoscat, non perfectae solum virtutis id esse, sed etiam dubitari merito posse, vir an Deus ille appellandus sit (*πότερον χρὴ τὸν τοιοῦτον ἄνδρα ἢ θεὸν καλεῖν* p. 265. B.); quin etiam si quis tres quattuorve philosophos effecerit, eum majorem humano generi utilitatem quam multos simul reges afferre (p. 266. A.). Initium autem philosophiae esse se ipsum cognoscere, finem, ut diis similes fiamus (*ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τέλος τέ ἐστι καὶ ἀρχὴ μία, γνῶναί τε σαυτὸν, καὶ ἀφομοιωθῆναι τοῖς θεοῖς· ἀρχὴ μὲν οὖν ἑαυτὸν γνῶναι, τέλος δὲ ἡ πρὸς τοὺς κρείττονας ὁμοιότης* p. 225. C.). Ubi autem nos satis cognoscamus, sentire nos, ipsis animis nostris legem quandam quasi a diis inscriptam esse, qua doceamur, esse aliquid divini, ad quod et oculos et vitam nostram vertamus (*τοὺς ἐκ τῶν θεῶν ἡμῖν ὥςπερ ἐγγραφέντας ταῖς ψυχαῖς* [*νόμους*], *ὑφ' ὧν πάντας ἀδιδάκτως εἶναι θεῖόν τι πεπείσμεθα καὶ πρὸς τοῦτ' ἀφορᾶν, ἐπ' αὐτό τε οἶμαι σπεύδειν, οὕτω διατιθέμενοι τὰς ψυχὰς πρὸς αὐτὸ ὥσπερ οἶμαι πρὸς τὸ φῶς τὰ βλέποντα* p. 209. C.). Quodsi igitur aliquis semet ipsum cognoscat, eundem ad deos cognoscendos, qua re nihil praeclarius hominibus datum esse (cf. p. 222. B.), duci, eosque imitandos. Quum enim dii omnia sciant, nos tum potissimum eos imitari, ubi item veri cognitione ducamur (*τὸ τῷ θεῷ κατὰ δύναμιν ὁμοιοῦσθαι οὐκ ἄλλο τί ἐστιν, ἢ τὸ τὴν ἐφικτὴν ἀνθρώποις γνῶσιν τῶν ὄντων περιποιήσασθαι* p. 184. A.). Jam quoniam veri natura sit una, philosophiam item unam esse, quamquam plures sint viae, per quas ad eam perveniamus (Ib. C.). Hominem autem eum, qui omnia ad animum suum et ad deos referat, beatum esse (*ἔστι γὰρ δὴ τοῦτο μάλιστα μὲν ἀνυσιμώτατον αὐτῇ τῇ ψυχῇ πρὸς σωτηρίαν, εἰ μείζονα λόγον αὐτῆς, ἀλλὰ μὴ τοῦ σώματος τῆς ἀσφαλείας ποιήσαιτο· πρὸς δὲ καὶ αὐτὸ τὸ σῶμα μείζονος καὶ θαυμασιωτέρας φαίνεται λεληθότως τῆς ὠφελείας μεταλαγχάνον* p. 178. A. cf. p. 180. A. *τῆς εὐδαιμονίας τὸ κεφάλαιον ἡ τῶν θεῶν γνῶσίς ἐστιν.* cf. praeterea p. 80. B.). Ridiculum vero esse, si homines felicitatem in rebus extra se positis quaerant, quum hac una re ceteris animalibus praestemus, quod mente ac ratione praediti simus (p. 194. B. etc.). Prius autem quam philosophiam profiteamur, cupiditates et libidines, quibus ad res inanes feramur, opprimendas esse (p. 197. A.). Ea igitur ratione quum similes evaserimus diis, nos beatos fore non solum in hac vita, sed post mortem quoque; nec enim cum corporibus animas una interire (*οὐ γὰρ δὴ καὶ ἡμεῖς ἐσμεν τῶν πεπεισμένων, τὰς ψυχὰς ἤτοι προαπόλλυσθαι τῶν σωμάτων ἢ συναπόλλυσθαι* p. 452. C.), sed ad mundum *νοητὸν* evehi (p. 236. B. *ἀλλὰ καὶ πορεύων ἄνω καὶ ἀνατείνων τὰς ψυχὰς ἐπὶ τὸν νοητὸν κόσμον* *)). In omnibus autem iis, quae ad philosophiam vel omnino ad res divinas pertineant, quoniam proclives sint homines ad falsas opiniones, solis diis fidem habendam esse (*τοῖς μὲν ἀνθρώποις ἁρμόζει περὶ τοιούτων εἰκάζειν, ἐπίστασθαι δὲ αὐτὰ τοὺς θεοὺς ἀνάγκη* p. 452. D.). Ne igitur temere agere videatur in rebus divinis, servatas se velle patrias leges, quas certum sit a diis datas esse (*οἰόμενος χρῆναι ἂν πατρίους ἐξ ἀρχῆς φυλάττεσθαι νόμους, οὓς ὅτι μὲν ἔδοσαν οἱ θεοὶ, φανερόν* p. 453. B.). Quicunque igitur philosophiae studeat, ei religionem et cultum patrium servandum esse, ex eoque veritatem eruendam.

Jam quum viderimus, qualis Deorum, qualis hominum natura Juliano teste putanda sit, reliquum est, ut quae inter utrosque ratio intercedere videatur demonstremus. Ac primum quidem

*) Sic Orat. IV. sub finem, p. 158. ipse precatur Solem, ut det sibi „*ἄνοδον ἐπ' αὐτὸν μετὰ τοῦτο* (post mortem) *καὶ μονὴν παρ' αὐτῷ, μάλιστα μὲν ἀΐδιον κ. τ. λ.*"

maxima similitudo intercedere inter Deos et homines videtur, quum et prodierint homines ex diis et animam iis similem tulerint, siquidem adeo fas sit eum Deum vocare, qui omnes res suas ad mentem referat (p. 70. A. etc.). Deinde singulos ait homines simili vinculo atque Deos conjungi, quo dissoluto eos ad nihilum redigi (p. 222. A. *), denique homines aeque ac Deos immortales fore, quum immortalitas non conjuncta sit cum natura eorum, quae creata sint, sed prodeat ex voluntate ejus, qui creaverit (Jul. ap. Cyr. p. 69. cf. Cyr. p. 71. D.). Quamquam autem magna sit ea similitudo, haud minus diversos inter se putandos homines ac Deos. Ab his enim non solum genitos esse sed regi quoque et duci homines, maximamque in ea re Solis curam esse (*αὐταῖς δὲ ταῖς μερισταῖς ψυχαῖς ὁπόσων ἀγαθῶν ἐστιν αἴτιος, κρίσιν τε αὐταῖς προτείνων καὶ δίκῃ κατευθύνων καὶ ἀποκαθαίρων λαμπρότητι* p. 151. C.), eaque cura non solum eas res nobis suppeditari, quae sensibus percipiantur, sed multo magis eas, quibus animi augeantur. Ut autem cum homine se communicet, Deo nec voce nec sensu ullo opus esse, sed sola mente eum habere commercium cum nostra mente (*οὐδὲ γὰρ ἀκοῆς ὁ νοῦς δεῖται πρὸς τὸ μαθεῖν, οὔτε μὴν ὁ θεὸς φωνῆς πρὸς τὸ διδάξαι τὰ δέοντα, ἀλλ' αἰσθήσεως ἔξω πάσης ἀπὸ τοῦ κρείττονος ἡ μετουσία γίνεται τῷ νῷ* p. 249. C.). Atque licet dii a nobis non cernantur, ipsos tamen nobis praesentes semper adesse nosque videre (*οὕτω γὰρ ἡμᾶς πρέπει τοῖς θεοῖς λειτουργεῖν, ὡς παρεστηκόσιν αὐτοῖς καὶ ὁρῶσι μὲν ἡμᾶς, οὐχ ὁρωμένοις ὑφ' ἡμῶν καὶ τὸ πάσης αὐγῆς ὄμμα κρεῖττον ἄχρι τῶν ἀποκρυπτομένων ἡμῖν λογισμῶν διατεταχόσιν* p. 299. B.), tantamque curam nostri habere, ut piis animis aeque gaudeant atque olympo (*εὐσεβέσιν δὲ βροτοῖς γάννυμαι τόσον ὅσσον Ὀλύμπῳ* p. 300. A.). Nostrum igitur esse, ut pie colamus Deos, quo eorum in nos cura digni simus **), utque mysteriis initiemur, et per omnes disciplinas transeamus (*μεμνῆσθαι πάντα τὰ μυστήρια καὶ τετελέσθαι τὰς ἁγιωτάτας τελετὰς καὶ διὰ πάντων τῶν μαθημάτων ἦχθαι* p. 237. D.), deinde ut munera obferamus et sacra faciamus, in quibus magis referat, ut pie sancteque obferantur, quam ut magnifice instituantur (*πᾶσαι γὰρ ἑκατόμβαι τῆς ὁσίας οὐκ εἰσιν ἀντάξιαι κ. τ. λ.* p. 213. D.). Sic igitur recte instituta vita, Deos multis beneficiis homines afficere, eosque in felicitate obtinenda adjuvare, atque adeo voluntatem suam futuramque sortem per oracula et prophetas indicare. Postea vero quam desierit divinus ille afflatus homines occupare, Jovem benignum, ne omni societate cum Diis careamus, sacras artes (h. e. vaticinia magorumque praestigias) dedisse, per quas satis auxilii ad necessarios usus haberemus (Jul. apud Cyr. p. 198. C.). Tantam denique misericordiam fuisse Deorum, ut unus e coelestibus in terras descenderit (non Christus, sed Aesculapius), uniusque hominis forma indutus, primum circa Epidaurum visus

---

*) Hoc loco insigne quoddam exemplum legitur, quomodo fabulas ad suas opiniones retulerit. Precatus enim ibi est Bacchum, ut ad veram deorum cognitionem sacro quodam furore se concitaret, ne, si diutius Bacchicorum sacrorum expers (*ἀβάκχευτος*) maneret, eadem pateretur, quae Pentheus olim, sive vivens sive corpore solutus. Cujus enim vitam varie dispersam non simplex Bacchi natura (quae et in dividuis individua penitus et sine ulla permistione tota in omnibus prius exstitisset) per divinitus immissum illum furorem perfecisset (*τελεσιουργηθείη*), huic periculum esse, ne ejus vita in multas partes diffueret, cumque diffluxisset, dissiparetur, dissipata periret.

**) De sua ipsius pietate haec scribit: *ἀλλ' ὅμως οὕτω δή τι τοὺς θεοὺς πέφρικα καὶ φιλῶ καὶ σέβω καὶ ἅζομαι καὶ πάνθ' ἁπλῶς τὰ τοιαῦτα πρὸς αὐτοὺς πάσχω, ὅσαπερ ἄν τις καὶ οἷα πρὸς ἀγαθοὺς δεσπότας, πρὸς διδασκάλους, πρὸς πατέρας, πρὸς κηδεμόνας, πρὸς πάντα ἁπλῶς τὰ τοιαῦτα* (p. 212. B.).

sit, deinde per omnes terras migraverit, jam ope sua ubique semper praesens sit, ut animos vitiis deditos erigat et corporibus infirmis medeatur (Jul. ap. Cyr. p. 200. A. B. et p. 287. E. *).

Haec sufficiant ad exponendas opiniones, quas Julianus de Deo et hominibus habuerit, et de ea ratione, quae inter ipsos intercedat. Nunc pauca addituri sumus, quibus, quid nos de philosophia ejus sentiamus, indicetur. Qua in re multo facilius possemus judicare, nisi omnis ejus philosophia opposita fuisset fidei Christianorum; aliud enim est opinionibus ethnicis addictum esse, ubi evangelium doctus non fueris, aliud a Christiana doctrina migrare ad gentiles. Quare fieri potest, ut, quae in aliis laudaremus, eadem in Juliano vituperanda videantur. Sed nolumus hic causas afferre, cur ipse fidem mutaverit; hoc tantum ostendere conabimur, quantum Juliani opiniones ei doctrinae, quam deseruit, posthabendae sint. Antea tamen videndum, num ejus philosophia per se spectata rationi humanae consentanea sibique ipsi constans fuerit. Atque recte quidem fecisse Julianus videtur, quod omnes res humanas divinasque ad unum Deum retulit, a quo omnia prodierint; nec minus recte in ipso numine discrimina posuit, quia ab uno atque individuo diversitatem rerum, quales sunt, profectam esse rationi satis non probatur; denique quod inter singulos deos intercedere unionem quandam doceat et commune vinculum, quo in unum conjungantur, nemo erit, quin probet. At parum recte discrimen illud, quod in Deo insit, tale esse ait, ut innumera quaedam vis Deorum exsistat, quae quum ne sufficiat quidem diversitati rerum (nec enim singulis quibusque rebus singuli praesunt Dii), tamen tantam varietatem habeat, ut fieri non possit, quin alter alteri oppositus et adversarius sit. Vult quidem removere a diis eas rixas et contentiones et imbecillitates, quas fabulis suis poëtae de diis prodiderunt (*ὁποῖα γράφοντες μὲν οἱ παρ' ἡμῖν ποιηταὶ κατεφρονήθησαν* p. 301. A.), sed quoniam religiosum putat a patriis legibus recedere, multa non potest non recipere, quae non solum diversos, sed adeo inter se repugnantes Deos esse ostendant. Cujus rei exempla in ejus scriptis passim inveniuntur. Saepius tamen quam hac in re ibi erravit, ubi ostendere studet, quo vinculo singuli dii inter se conjuncti teneantur. Accidit enim ei saepe, ut potius confundat inter se varia numina quam in unum conjungat. Nec solum ad unum numen plura nomina et diversas naturas refert (ut ad Solem), sed etiam eosdem labores easdemque virtutes pluribus simul numinibus attribuit (ut Soli, Jovi, Apollini, Baccho, Minervae, aliis). Quin etiam more Platonis, ubi non de ipsa natura Deorum disputat, dubius, quem vocet Deorum, Deum plerumque unum habet. Quod quidem per se verum, immerito tamen vel Juliano vel Platoni laudi saepe tribuitur, quum potius indicio sit, quam parum sibi constantes fuerint. Quanto satius fuit, perstare in fide Christiana, qua unus Deus docetur esse, in eoque discrimen ita positum, ut nec abeat ipse in infinitam quandam diversitatem, nec, ubi ad unionem revocatur, confundatur potius quam secum uniatur. At docet Julianus praeterea, Deos non solum ita exsistere, ut mente intelligantur, sed etiam in natura rerum deos apparere sensibusque percipi atque adeo simulacris posse effingi, per quae ipsi colantur et adorentur. Negat quidem simulacra ipsos deos esse (*ἀγάλματα γὰρ καὶ βωμοὺς καὶ πυρὸς ἀσβέστου φυλακὴν καὶ πάντα ἁπλῶς τὰ τοιαῦτα σύμβολα οἱ πατέρες ἔθεντο τῆς παρουσίας τῶν θεῶν, οὐχ' ἵνα ἐκεῖνα θεοὺς νομίσωμεν,*

---

*) Se ipsum ab Aesculapio fatetur sanatum esse indicatis per somnium remediis. (Jul. apud Cyr. p. 235. C.).

ἀλλ' ἵνα δι' αὐτῶν τοὺς θεοὺς θεραπεύσωμεν p. 293. A.), tamen putat, ubi simulacra colantur, eum cultum pro nostris facultatibus vere humanum esse (Ibid. C. D.). Idem dum sacra diis facienda censet (*Οὐδὲ γὰρ, εἰ μηδενὸς ὁ θεὸς δεῖται, διὰ τοῦτ' οὐδὲν αὐτῷ προςοιστέον.* Ibid. D.), temere res divinas humanis miscet, nec intelligit, quid sit, Deum in spiritu et in veritate adorare (Joh. 4, 24.). Quae praeterea de statu hominum et de eo fine, ad quem omnes creati simus, disputat, ea non fere a nostra sententia recedunt. Quod enim mundum aeternum putat, id parum a doctrina Christiana abhorret, quamvis literam prementi certo aliquo tempore mundum initium cepisse sacra scriptura doceri videatur. Nec magis moramur, quod a multis potius quam a duobus hominibus genus nostrum ortum esse putat. Ea enim levia sunt. In hoc certe verum vidit, quod ideo nos creatos esse ac vivere censet, ut diis (vel potius Deo) similes simus, eamque similitudinem nos adepturos esse, quum et mores et scientiam deorum imitanda nobis proposuerimus. Idem recte propterea omnes nostras res ad animum et ad deos referendas docet, deosque colendos et adorandos esse, in eaque pietate omnem nostram felicitatem ponendam. Adeo nisi ad inanes daemones factae essent preces, quas ad Solem (Orat. IV. s. fin.) et ad matrem Deum (Orat. V. s. fin.) effundit, Christianis ea pietatis exempla proponi possent. Nec tamen evitare poterat, quin omnis ejus veneratio deorum ipsaque pietas magis externum splendorem quam internum ardorem referret, quod non solum ex pompa, qua deos coli jubet (cujus rei exempla inveniuntur in fragmento orationis vel epistolae pag. 288—305 cf. ep. 49 et 62.), sed etiam inde intelligi potest, quod ita virtutes maxime praedicat, ut maxime sunt conspicuae *).

II. De vita ac moribus Juliani.

Omissis iis, quae praeterea contra singulas ejus opiniones dici possent, jam tempus videtur, ut, qualis vita ejus fuerit, ostendamus. Legimus autem ab Ammiano Marcellino in libro XXV. Rerum gestarum, postquam occisum enarravit Julianum, inde a pag. 313. paucis verbis ejus mores satis aequo judicio descriptos. Quem secuti primum videbimus, quibus virtutibus clarus exstiterit. Solebant autem plerique philosophi post Platonem quattuor primarias virtutes ponere, temperantiam (*σωφροσύνην*), prudentiam (*φρόνησιν*), justitiam (*δικαιοσύνην*), fortitudinem (*ἀνδρίαν*), quibus postquam alias quasdam virtutes addidit, Ammianus Julianum intento studio ait coluisse omnes ut singulas.

Temperantia autem omne genus ita enituisse dicitur, ut neglecto corpore omnem operam animo excolendo dederit. Quare et ciborum et somni parsimonia, „quibus domi forisque tenacius utebatur," laudatur. „Namque in pace victus ejus mensarumque tenuitas erat recte noscentibus admiranda, velut ad pallium mox reversuri, per varios autem procinctus stans interdum more militiae cibum brevem vilemque sumere visebatur" (Amm. Marc. l. l.). „Nec cupediae ciborum ex regio more, sed sub columellis tabernaculi parcius coenaturo, pultis portio parabatur exigua (Amm. M. lb. 25. p. 308. cf. lb. 21. p. 203.). Quare poterat jure suo in oratione ad milites quondam habita, quum res ad seditionem spectaret, his verbis uti: „nec pudebit imperatorem, cuncta bona

---

*) Quare a Christo nihil memorabile gestum ait (Jul. apud Cyr. p. 191.). Contraria tamen sententia legitur Opp. Jul. p. 84. C. *τούτους δὲ οὐδὲ ἰσχυροὺς ἂν φαίη νοῦν ἔχων ἀνὴρ, εἰ καὶ ἐπιφαίνοιτο καὶ ἐπιλάμποι τὸ μέγεθος τοῖς ἔργοις· μόνος γάρ ἐστι τοιοῦτος ὁ μετὰ ἀρετῆς ἀνδρεῖος καὶ μεγαλόφρων κ. τ. λ.*

in animi cultu ponentem, profiteri paupertatem honestam" (Id. Lb. 24, p. 290), de qua continentia ipse in Misopogone facete jocans: *δεινή τις ἐκ παιδαρίου με καὶ ἀνόητος ἀπάτη προλαβοῦσα τῇ γαστρὶ πολεμεῖν ἔπεισεν, οὐδὲ ἐπιτρέπω πολλῶν ἐμπίπλασθαι σιτίων αὐτῇ* (Opp. Jul. p. 340. B. *). Quam sobrietatem ne Gregorius quidem Nazianzenus infitias ire audet, sed ut odio satisfaciat, modo addit, eum (in Misopogone) magnopere ea de re inflari, tanquam admirandam rem narraret (*μέγα φυσήσας, ὡς δή τι θαυμάσιον λέγων*. Greg. Orat. IV. p. 133. D.). Quam parce quamque restricte dormiverit, idem Ammianus l. l. testis est: „Ubi vero exigua dormiendi quiete recreasset corpus laboribus induratum, expergefactus explorabat per semet ipsum vigiliarum vices et stationum, post haec seria ad arces confugiens doctrinarum. Et si nocturna lumina, inter quae lucubrabat, potuissent voce ulla testari, profecto ostenderent, inter hunc et quosdam principes multum interesse, quem noverant voluptatibus ne ad necessitatem quidem indulsisse naturae." Magnam igitur partem noctis literis dabat, multaque suorum scriptorum tempore nocturno elaborasse dicitur, cujus rei et ipse testis est et Ammianus Lb. XVI, p. 67. **). Nec minus a libidinibus reque venerea abstinuit, atque „ita inviolata castitate enituit, ut post amissam conjugem, nihil unquam venereum attingeret — quam labem in adulto robore juventutis ita caute vitavit, ut ne suspicione quidem tenus libidinis ullius vel citerioris vitae ministris incusaretur, ut saepe contingit." (Amm. Marc. l. l.). Qua in re quam strenue egerit, illustre exemplum apud eundem scriptorem exstat (lb. 24. p. 295). Quum enim Persico bello urbe aliqua occupata praedam divideret, „ex virginibus, quae speciosae sunt captae, ut in Perside, ubi foeminarum pulchritudo excellit, nec contrectare aliquam voluit, nec videre, Alexandrum imitatus et Africanum, qui haec declinabant, ne frangerentur cupiditate, qui se invictos a laboribus ubique praestiterant" ***). Nec audiendus Gregorius Nazianzenus haec scribens: *τὰς δὲ προκόσεις τε καὶ φιλοτησίας, ἃς δημοσίᾳ ταῖς πόρναις προὔπινέ τε καὶ ἀντιπρουπίνετο, ὑποκλέπτων τὸ ἀσελγὲς μυστηρίου προσχήματι, πῶς οὐ θαυμάζειν ἄξιον;*" (or. IV. p. 121. C.). Quod quidem sine dubio errori Gregorii debetur, qui nimio odio ductus eum una cum mulierculis sacra sancte ac caste facere posse diffideret. Nemo enim scriptorum ecclesiasticorum Graecorum similia tradidit.

Hinc, qua prudentia fuerit, dicam. „Armatae eum rei scientissimum et togatae civilitati studentem" nominat Amianus l. l., „tantumque sibi arrogantem, quantum a contemptu et insolentia distare existimabat, virtute eundem seniorem quam aetate, studiosum cognitionum omnium." Quantum autem literarum usu et cognitione excelluerit, partim jam supra a nobis dictum est. Omnium enim et poëtarum Graecorum et philosophorum libros inde a primis annis aetatis quotidie legebat †)

*) Narrat ibidem se, ex quo Caesar factus esset, nunquam vomuisse, nisi semel apud Parisios, carbonum vapore occupatum.

**) Sic oratio V. in matrem Deorum una nocte (Opp. Jul. p. 178. D.), orat. IV. in Solem tribus noctibus elucubrata est (p. 157. B.).

***) cf. Misopog. p. 345. C., ubi alios sic ad se loquentes facit: „*ἐκεῖνο τίς ἀνέξεταί σου; καθεύδεις ὡς ἐπίπαν νύκτωρ μόνος.*"

†) Semper magnum numerum librorum secum habere solitus est. cf. Opp. Jul. p. 123. D., ubi haec de Eusebia imperatrice scribit: *βίβλους γὰρ φιλοσόφων καὶ συγγραφέων ἀγαθῶν καὶ ῥητόρων πολλῶν καὶ ποιητῶν — ἔδωκεν ἀθρόως τοσαύτας, ὥστε ἐμοῦ μὲν ἀποπλῆσαι τὴν ἐπιθυμίαν, σφόδρα ἀκορέστως ἔχοντος τῆς πρὸς ἐκεῖνα συνουσίας. Μουσεῖον δὲ Ἑλληνικῶν ἀποφῆναι βιβλίων ἔπειτε τὴν Γαλατίαν καὶ τὴν Κελτίδα.* cf. praeterea epp. 9. et 36.

et egregie cognitos habebat, quod ex ipsius scriptis intelligitur; ibi enim saepissime mentionem facit eorum, quae apud alios scriptores legerat. Eadem scripta etiam magis ita probant, quam eruditus et prudens fuerit, ut, quid ipse ex libris aliorum scriptorum plane suum fecerit, ostendant, quum non solum laudet verba illorum, sed suam quoque eruditionem, quam illorum adjumento nactus fuerat, aperiat. Non minor ejus prudentia fuit in rebus, quae ad pacem ac bellum spectant, quum et in bellis gerendis et in legibus dandis judicio eorum, qui ista didicerunt, plerumque multa sapientia uteretur. Vituperantur quidem nonnullae leges ab eo promulgatae, vituperantur item nonnulla, quae in bellis magis audacter quam caute gesserit *), sed quis ullum hominem ubique prudenter agere posse existimet? Eorum quidem, quae ab eo gesta narrantur, et quae successu probata sunt, tantus numerus est, ut jure prudentia ejus laudetur.

Nunc de ejus justitia pauca disseremus. „Quibus autem, inquit Ammianus l. l., justitiae inclaruit bonis, multa significant. Primo, quod erat pro rerum omnium distinctione sine crudelitate terribilis, deinde, quod paucorum discrimine vitia cohibebat, tum autem, quod minabatur ferro potius quam utebatur. Postremo, ut multa praeteream, constat eum in apertos aliquos inimicos insidiatores suos ita consurrexisse mitissime, ut poenarum asperitatem genuina lenitudine castigaret." Ab eodem auctore multa narrantur, quibus ejus justitia prodita est. In quibus maxime nobile est, quod lb. 22. p. 226. legitur. Quum enim eum adirent, qui promitterent latebras Florentii cujusdam, qui ejus iram effugere voluerat, se indicaturos, „hos vituperans delatoresque appellans, negavit imperatorium esse, obliquis flecti indiciis ad retrahendum hominem metu mortis absconditum." Nec minus memoria dignum, quod Nebidrium quendam, qui, quum ipse a militibus Augustus declaratus esset, noluerat contra Constantinum juramento se constringere, quia multis ejus beneficiis obligatus esset, incolumem abire jussit **). Quamquam nonnulla neglectae aequitatis exempla ab ipso Ammiano memorantur Lb. 21, p. 210 lb. 22, init. Cujus judicio quod parum juste omnes palatinos, quos Constantius habuerat, exturbaverit, id probare non possumus, quamvis cum Ammiano faciat Socrates Lb. III, 1, qui addit a multis eum vituperatum, quod sublata illa regiarum opum et magnificentiae admiratione abjectum et contemptum reddiderit imperium. Contra ne id quidem probamus, quod Ammianus nunquam ait eum ob religionem vel quodcunque aliud ab aequitatis recto tramite deviasse (Lb. 22, p. 239). Nec enim solum omnes Christiani ejus temporis scriptores minime dubias res enarrant, quibus contrarium evincitur ***), sed ipse Ammianus quoque statim post illa verba docet, tamen id facillime fieri

*) Praecipue multi sunt scriptores in vituperando eo, quod bello Persico naves comburi jusserit. (Ammianus Lb. 24. p. 302 „classe, quum non oporteret, abolita." Gregor. Naz. Orat. IV, p. 115. D, eum a Persa quodam transfuga deceptum tradit; cf. Aurelius Victor epitome cap. 43.)

**) cf. similia Opp. Jul. p. 285. C. et ep. 23. p. 390. A.

***) Neander V. D. multa, quae in hanc rem narrantur vel fide digna esse negat (p. 152, wenn man hier den Berichten der christlichen Geschichtschreiber trauen darf), vel ita censet interpretanda, ut nihil injuste contra Christianos egisse videatur (p. 155. Eine andere Frage ist es, ob Julian nicht schon nach seiner Ansicht von Religion und Staat und Wissenschaft in ihrem gegenseitigen Verhältnisse, bei seinem Plane, die religiösen und bürgerlichen Einrichtungen wieder in dieselbe Verbindung mit einander zu setzen, in der sie zur alten Zeit mit einander verflochten waren, die Christen mehrerer bürgerlichen Vortheile berauben mußte, welche nach seiner Ansicht mit der ursprünglichen National-

potuisse. Narrat enim eum „agnoscentem levitatem commotioris ingenii sui, praefectis proximisque permisisse, ut fidenter impetus suos aliorsus tendentes, ad quae decebat, monitu opportuno frenarent, et monstrasse subinde, se dolere delictis et gaudere correctione." Quid autem, quod proximos istos propter odium Christianorum eum non retinuisse, ubi nimio animi impetu in illos ferretur, valde credibile est, quum adeo Ammianus alio loco (lb. 25. p. 316) testetur „eum quaedam ad arbitrium agentem interdum se ostendisse dissimilem sui", idemque (Lb. 22, p. 241) narret imperatorem comperta caede Georgii episcopi Alexandrini „ad vindicandum facinus nefandum erectum, jamque expetiturum poenas a noxiis ultimas, sed mitigatum lenientibus proximis." At opus erit Juliani rationem agendi, qua adversus Christianos usus sit, per se spectari, quum in ceteris rebus ejus justitia eximiis laudibus tolli mereatur. Ad hanc justitiam accedit magna illa patientia, quam quum in aliis rebus, tum in jure dicendo exercuisse eum dicunt, cujus virtutis memorabile exemplum exstat apud Ammianum Lb. 22. p. 237. Ipse quoque haec scribit: *χρὴ τοὺς μὲν βασιλέας μηδὲν ὕβρει πράττειν, μηδὲ τῇ δυνάμει χρῆσθαι πρὸς ἅπαν, μηδὲ ἐφιέναι τῷ θυμῷ καθάπερ ἵππῳ θρασεῖ χήτει χαλινοῦ καὶ ἡνιόχου φερομένου.* (Opp. p. 50. B.). His non plane contraria dixerim, quae apud Gregorium Naz. Or. IV. p. 120. et 121. leguntur. Priore enim loco tantam in eo inconstantiam fuisse ait, ut caussae una interjecta nocte plerumque (?) commutarentur et converterentur, altero loco, eum dum judicis munere fungeretur, aulam clamoribus ac membrorum strepitu (*βοῶν καὶ σεισμῶν*) implevisse, non aliter ac si ipse esset, cui vis et damnum inferretur, ac non aliis haec patientibus succurreretur. Haec enim detractis iis, quae oratori debentur, potius veri amantem eum et, cui caussae curae essent, judicem fuisse significant.

religion unzertrennlich verbunden waren? p. 156. Er ließ sich auf seinen Büsten in der eben beschriebenen Begleitung der Götter abbilden, vielleicht nicht einmal zunächst, um die Christen zu necken, wie ihn Gregor beschuldigt u. s. w.) Quod Julianus Christianos a magistratibus, judiciis, praefecturis removisse dicitur (Sozom. V, 18. Socrat. III, 13, qui addit, id propterea factum, quod Christianos lex gladio uti vetaret), de eo sic judicat Neander p. 158: „Dies konnte blos eine ironische Spötterei nach Julian's Art sein." (recte cf. Socrates III, 14, ubi Julianus Christianis querentibus, quod nimium vexarentur a praefectis, respondisse narratur: vestrum est quum estis afflictati, aequo animo tolerare, quippe istud a vestro Deo praeceptum accepistis. Opp. Jul. ep. 43. *οὐκοῦν ἐπειδὴ αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ θαυμασιωτάτου νόμου προείρηται, ἵν' εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν εὐοδώτερον πορευθῶσι, πρὸς τοῦτο συναγωνιζόμενοι τοῖς ἀνθρώποις, αὐτῶν τὰ χρήματα τῶν Ἐδεσσηνῶν ἐκκλησίας ἅπαντα ἐκελεύσαμεν ἀναληφθῆναι, δοθησόμενα τοῖς στρατιώταις κ. τ. λ.*), aliquot lineis post pergit: „Doch kann es hier von dem Kaiser wohl ernster gemeint sein; er hatte wohl gehört, daß christliche Statthalter sich ein Gewissen daraus machten, die Todesstrafe anzuwenden, und christliche Lehrer deswegen um Rath fragten, daß diese durch ihre Fürsprache manche Schuldige von der durch die Gesetze bestimmten Strafe befreiten, August. ep. 53. und glaubte deswegen, daß die gesetzliche Ordnung dadurch gestört werde." Simili artificio idem Julianum excusare vult, quod vetuit Christianos rhetoricam et literas docere (p. 158), quum ipse Ammianus Lb. 22 p. 239. „id inclemens obruendum perenni silentio" vocet. Omnium autem maxime istud mirum, quod p. 163. legitur: „Es war dies überhaupt noch ein Grund, weswegen Julian streng gegen die Bischöfe sein und aufmerksam über sie wachen zu müssen glaubte, weil es ihm so sehr um gesetzliche Ordnung zu thun war und er sie für die Störer der öffentlichen Ruhe hielt, die auf kein menschliches Ansehn Rücksicht nahmen." Idque adeo Bostrenorum exemplo docere nescio quomodo studet. Nec enim ullum facinus Juliani meo judicio turpius legitur, quam quod apud Bostrenos commisit. Quorum episcopus Titus quum literis ad eum datis scripsisset, se auctore Christianos cives ab omnibus injuriis contra gentiles se abstinuisse, Julianus civibus persuasit, ut Titum exturbarent, qui ipsos non sua sponte a seditionibus temperasse dixisset. Soz. 5, 14. Juliani Opp. ep. 52. p. 437. Sed sufficient haec ad demonstrandum, quam non recte V. D. interdum de Juliano judicaverit.

Jam ad quartam virtutem, quae posita est in fortitudine, transgredimur. Quae quidem tanta in eo fuit, ut merito fortissimis omnium temporum hominibus aequari posse videatur. Memoriae sunt prodita multa egregia facinora, quae in bellis adversus Germanos et Persas edidit. Quondam cominus congressus cum duobus Persis, ipse unum ferro confixit, dum comites alterum obtruncant, quod facinus ad gloriam Torquati Valeriique accedere Ammianus dicit lb. 24. p. 292. Simili audacia castellum prope Ctesiphontem aggressus, paene mortem invenit (Ibid. p. 297). Omnino plerumque tam strenue pugnabat, ut „ignoraretur, dux esset, an miles magis." (Ibid. p. 301). Quare ibidem lb. 25. p. 314: „Ipse trucem hostem ictu confecit, audacter congressus, ac nostros cedentes objecto pectore suo aliquoties cohibuit solus; regnaque furentium Germanorum exscindens, et in pulvere vaporato Persidis augebat fiduciam militis, dimicans inter primos."

His quattuor virtutibus adjungit Ammianus scientiam rei militaris, auctoritatem, felicitatem, liberalitatem. De prima quidem harum virtutum jam supra diximus, auctoritatem autem et felicitatem vix hodie virtutibus adnumeres, nisi forte artes spectas, quibus alteram tibi compares, altera utaris. Et laudamus quidem magnopere eam rationem, qua auctoritatem adeptus est. Nec enim iis, quibus solent, artibus eam augere et confirmare studebat, sed omissis fere omnibus iis adjumentis, quae ab ipso nomine regio et dignitate petere posset, virtutibus solis ac judicii doctrinaeque praestantia alios et regere voluit et vincere. Quare haud pauca exempla ab omnibus scriptoribus relata sunt, quibus efficitur, eum simpliciter cum omnibus hominibus versatum (Misopog. p. 359. C. *ἁπλῶς δὲ καὶ ἐλευθέρως ἐκ τοῦ ἴσου πᾶσι προςφέρεσθαι*), nec se imperatoria dignitate quasi munivisse adversus alios, aut magnos spiritus inde sumpsisse. Cujus rei testimonio est maxime Antiochia urbs. Cujus incolae quum maxima imperatorem licentia lacessivissent, eumque contumeliis et injuriis gravissimis offendissent, tamen ipse eos nulla alia re nisi libro in eos facete conscripto *) punivit, re probans eam sententiam, quae apud ipsum legitur ep. 52 *λόγῳ δὲ πείθεσθαι χρὴ καὶ διδάσκεσθαι τοὺς ἀνθρώπους, οὐ πληγαῖς οὐδὲ ὕβρεσιν οὐδὲ αἰκισμῷ τοῦ σώματος.* Liberalitatem ejus Ammianus sic laudat l. l.: „plurima, inquit, liberalitatis testimonia et verissima, inter quae indicta sunt tributorum admodum levia, coronarium indultum, remissa debita, multa diuturnitate congesta, aequata fisci jurgia cum privatis, vectigalia civitatibus restituta cum fundis, absque his, quos velut jure vendidere praeteritae postetates, quodque nunquam augendae pecuniae cupidus fuit etc." —

His virtutibus ab Ammiano laudatis haud alienum videtur addere ejus humanitatem, quae tanta in eo fuit, ut omnibus pariter hominibus comem ac mansuetum se praestaret. Imprimis autem familiariter philosophis doctisque hominibus utebatur. Sic „cum ad Pylas venisset, qui locus Cappadocas discernit et Cilicas, osculo susceptum rectorem provinciae nomine Celsum jam inde a studiis cognitum Atticis, ascitumque in consessum vehiculi Tarsum secum induxit." Ammian. lb. 22. p. 238. Idem ultimo vitae anno cum Sallustio consulatum iniit, „et videbatur novum, adjunctum esse Augusto privatum, quod post Diocletianum et Aristobulum nullus meminerat

---

*) Liber nominatur ab eo Misopogon, quia Antiocheni inter alia dicteria, maxime inconditam ejus barbam irriserant.

gestum." Amm. Lb. 23, init. „Quum die quodam caussa ejus spectandi venisse nuntiatus esset ex Asia philosophus Maximus, exilivit indecore et, qui esset oblitus, effuso cursu a vestibulo longe progressus, exosculatum susceptumque reverenter secum induxit" Ammian. Lb. 22. p. 226. Innumera hujus rei exempla ex ipsius scriptis, praecipue ex epistolis afferre possem. Unum satis erit. Ep. 60. (p. 446) scribit Jamblicho, se nuper, quum literas ab eo accepisset, subito doloribus et febri liberatum esse, ipsas literas iterum iterumque legisse et prae nimio amore ejus, qui scripsisset, ad os admotas osculatum esse, et oculis imposuisse. Deinde sub finem epistolae haec habet: „ἐμαυτὸν ὦ γενναῖε τῷ σῷ χιτωνίσκῳ προσάψαιμι ἂν ἡδέως, ἵνα σου κατὰ μηδὲν ἀπολειποίμην, ἀλλὰ συνείην ἀεὶ καὶ πανταχῇ προσφεροίμην, ὥςπερ οὓς οἱ μῦθοι διφυεῖς ἀνθρώπους πλάττουσιν." Talia quum scribere posset privato homini, ab omni certe fastu et superbia alienus erat. Nec fere quidquam aliud magis in eo laudandum videtur. Quo enim facilius in hoc peccant principes, eo magis decet, si quis nunquam se hominem esse obliviscitur, eodemque loco, quo reliquos homines, se ortum esse, sibi persuasum habet. Sin ceteris hominibus ipsa natura se praestare aliquis judicaverit, periculum est, ne is in maximo regno minimus rex inveniatur. Quod autem tantam in Juliano humilitatem illo aevo multi vituperarunt („laudabant alii, quidam ut affectatum et vile carpebant" Amm. Lb. 22. p. 226.), id quidem perverse judicantium videtur, nisi quod Julianum magis ratione atque consilio ad id adductum fuisse quam sola natura impellente putamus, eundem interdum philosophos coeco quodam studio amplexum esse. Cf. ep. 38. *). Quare Eutropius X, 16: „In amicos liberalis, sed minus diligens, quam tantum principem decuit; fuerunt enim nonnulli, qui vulnera gloriae ejus inferrent."

Jam pietatem non solum scriptis et orationibus professus est, aliisque, ut colerent, suasit (cf. fragmentum epistolae p. 288 – 305, epp. 49. 63.), sed etiam tanto ardore ipse colebat, ut per totam vitam nihil antiquius haberet, quam ut pie sancteque Deos veneraretur. Quum autem duabus potissimum rationibus, ut supra dictum est, Deos nobis colendos putaret, ut et studio veritatis duceremur, et vita cultuque ipso omnes res nostras ad eos referremus, utrique rei Julianus maximam operam dedit. Quum enim veritate indaganda et morum integritate Deos colebat et imitabatur, tum cultum divinum omni ratione studebat augere. Quare, quia vetere instituto sancitum erat, ut imperatores Romani se Pontifices Maximos appellandos curarent, hic non solo nomine eam dignitatem assumsit, sed omnia munera religiosissime subiit, ut vix dijudicari posset, utrum imperatoria an pontificali dignitate magis laetaretur **). Quare ipsum cerneres ad sacra facienda ligna aliasque res necessarias congerere, ipsum victimas ad aras mactare (Libanius p. 246.). Quod quam religiose fecerit, videre licet ex iis epistolis, quibus sacerdotum officia aliis exponit. (Fragmentum ep., epp. 49. 63.). Epistola 62. aliquid Christianorum excommunicationi simile legitur. Quum enim quidam sacerdotem verberasset, eum pro auctoritate sua pontificali, ut puniret, per

*) Quod Gregorius Naz. Orat. IV. p. 120. D. narrat, eum multos ex familiaribus suis iisque, quos ex scholis Asiaticis cognoverat, vanis promissis, ut ad se venirent, invitasse, postea infectis rebus demisisse, id mihi quidem videtur fieri potuisse. Sed culpa ejus rei ipsis illis amicis tribuenda, qui in simplicitate imperatoris non acquiescerent.

**) Ipse indignum se ait hoc munere (p. 298. D.) „ἄξιον μὲν οὐδαμῶς πράγματος τοσούτου, βουλόμενον δὲ εἶναι καὶ προσευχόμενον ἀεὶ τοῖς θεοῖς."

tres menses quidquam attingere vetuit eorum, quae ad sacerdotem pertinerent, addens si eo tempore ita se gessisset, ut antistes civitatis eum iterum admittendum judicaret, se de eo recipiendo cum diis deliberaturum. Nimius tamen in sacris faciendis fuisse nobis videtur, in eoque parum sibi constans. Quamvis enim dicat (opp. p. 213. D.): *πᾶσαι γὰρ ἑκατόμβαι τῆς ὁσίας οὐκ εἰσιν ἀντάξιαι*, et *πάντα καὶ τὰ μεγάλα καὶ σμικρὰ μετὰ τῆς ὁσίας τοῖς θεοῖς προςαγόμενα τὴν ἴσην ἔχει δύναμιν*, tamen tam sumptuosa sacra instituit, ut Ammianus l. c. non dubitet eum vocare „superstitiosum magis quam sacrorum legitimum observatorem, innumeras sine parsimonia pecudes mactantem, ut aestimaretur, si revertisset de Parthis, boves jam defuturos, Marci illius similem Caesaris, in quem id accepimus dictum *οἱ λευκοὶ βόες Μάρκῳ τῷ Καίσαρι. Ἂν σὺ νικήσῃς, ἡμεῖς ἀπωλόμεθα.*" Nimiam quoque diligentiam in perscrutanda Deorum voluntate posuit, res futuras ex somniis et extispiciis et variis prodigiis sciscitans. Suntque aliquot res ejus generis satis mirabiles. Nam et de Constantii morte et de sua antea certior factus fuisse dicitur (cf. Ammianus Lb. 21, init. Lb. 22, init. Lb. 25. p. 310. Ibid. p. 308. Jul. Opp. ep. 17.). Neque tamen semper ubi prodigia ei oblata sunt, fidem habuit iis, qui artem vaticinandi profitebantur, sed ubi usus postularet, aut philosophos consulebat, aut ipse rem disceptabat. Nec fere nisi laeta prodigia videtur accepisse, dum tristia omnia confidenti animo dilueret. Quare quum extremo vitae die Hetrusci haruspices monerent, ut praelium differret, „imperatore omni vaticinandi scientiae reluctante, exorto jam die promota sunt castra" (Amm. Lb. 25. p. 309.). Vnde haud dubie apparet, Julianum, quamvis, quo religioni satisfaceret, tantum opinionibus hominum se accomodaret, ut se augurem appellare non vereretur (*καὶ γάρ εἰμι μαντικὸς* Opp. ep. 29. p. 403. A.), rationem tamen omnibus prodigiis potiorem judicasse, eaque vetante nullam illis fidem habuisse. Quod non alienum a tota illa ratione, qua utebatur in fabulis vel accipiendis vel rejiciendis. Partim enim ipse concedit, Graecos de diis finxisse fabulas incredibiles et portentosas (*ἀπίστους καὶ τερατώδεις*. Jul. apud Cyr. p. 44.), partim eas contra sapientium judicia tuetur (Opp. Jul. p. 161. B. *καίτοι με οὐ λέληθεν ὅτι φήσουσιν αὐτά τινες τῶν λίαν σοφῶν ὕθλους εἶναι γραϊδίων οὐκ ἀνεκτούς*).

Denique inter virtutes ejus facundia referatur, cujus in eo admirabilem vim infuisse ab omnibus semper concessum est. Quod quamvis ex ipsius scriptis optime possit intelligi, tamen nonnulla testimonia eorum scriptorum, qui contra ipsum locuti sunt, afferre non absurdum fuerit. Cyr. p. 183. B. „*εὐφυᾶ μὲν ἔχων τὴν γλῶτταν, οὐκ ἀθαύμαστον δὲ τὸ καλλιεπές.*" Socrates Lb. III, 1. se excusat, quod non tam diserta lingua eum praedicet, quam par foret. Ne Gregorius quidem Nazianzenus, omnium scriptorum maxime in eum infestus, id silentio praeterit, quamquam detrectare ei gloriae studens. Haec enim apud eum leguntur: „*ὁ πάντων, ὡς ᾤετο, λογιώτατος.*" Or. III. p. 51. A.

Hae fere sunt virtutes, quas in Juliano laudandas putavimus, quibus nolumus vitia singula opponere, ut Ammianus l. l. fecit, sed potius videbimus, quanti eae virtutes omnino aestimandae sint. Nec enim dignitas humana in eo posita est, ut has illasve virtutes colas, sed magis refert, ex quo fonte tota ratio vitae derivetur. Atque hic quidem veremur, ne multis injusti esse videamur. Quamquam id nos non impediet, quominus ea, quae sentimus, in medium proferamus. Est autem vetus aliquod dictum, quod hodie quidem fere ridendi caussa commemorant, esse virtutes

gentilium habendas pro speciosis vitiis. Quod dictum, dumne male interpreteris, nos totos probare, haud infitiamur. Vna enim vera virtus nobis ea videtur, ubi, desperantes de nostra ipsorum vi, a Deo solo omnem salutem petimus; ea vero solis Christianis est propria, qui docent, nisi si quis, persona sua morti devota, novam vitam induat, neminem satisfacere Deo. Quare nisi antea vano nostri amore et studio nos liberaverimus, quaecunque instituemus, ea nihili censenda erunt. Quamdiu enim nostris cupiditatibus servimus, sive ex corpore sive ex animo ortae sunt, vera virtus desideratur, inanesque omnes nostri labores. Juliani autem et scripta legentes et res gestas audientes, dolemus, quod pleraque, quae gessit, parum ita instituta fuerunt, ut cura sui neglecta sincero ipsius boni amore duceretur. Nam primum in philosophia colenda, quod caput ejus vitae putandum, magis externa quadam admiratione ejus tenebatur, quam ut ipse veritatis studio arderet. Quod paullo severius fortasse dictum videbitur; habeo tamen, quo id defendam. Nam multa, quae scripsit, arte et industria fictum et affectatum sapientiae amorem in eo fuisse produnt (cf. epp. 14. 15. 16. 34. 40. 60.), eumque in philosophando magis spectasse, ut aliis placeret, quam ut sibi satisfaceret (ep. 16. Orat. IV. p. 157. C.), atque ut uno verbo dicam, eum ambitiose laudes philosophiae captasse. Propterea et cum aliis se comparare solet, et saepe alios perstringit et dicteriis carpit. Qua in re quamvis modeste de se loqui studeat, tamen hoc ipso, quod de se verba ad speciem modestiae composita saepissime facit, satis gloriae se captantem arguit. Ad quod probandum maxime idonea videntur haec verba (Orat. II. p. 79. D.): *„οὐ γὰρ πάντα ὑμῖν ἄτοπος φανοῦμαι, ἀλλὰ πολλῶν μὲν, οἶμαι, φαυλότερος, κατ' ἐμαυτὸν δὲ ἐξεταζόμενος οὐ παντάπασιν ἀπόβλητος, οὐδὲ ἀτόποις ἐπιχειρῶν."* Sed non solum in iis, quae ad animum et cogitationes pertinent, sed etiam magis in iis rebus, quas domi bellique gessit, quam ambitiosus esset, ostendit. Raro enim solo studio boni ac veri ducebatur, saepius ostentando fortitudinem, temperantiam, alias virtutes, gloriolam appetebat. Laudo quidem, quod gloriam in iis rebus posuit, quas supra nominavimus, vitupero, quod nimia laudis cupiditate adductus pleraque gessit. Nam fere nunquam in iis, quae facere instituebat, satis habebat, quod ea probanda ipsi viderentur, sed alium eximia laude praeditum virum animo proponere solebat aut imitandum aut aemulandum. Sic in una oratione VIII. amicitiam suam comparat cum Theseo et Pirithoo (p. 242. C.), cum Scipione et Laelio (p. 244. C.), cum Pericle atque Anaxagora aliisque (p. 245.), virtutes suas cum Ulixe (p. 250. B.), modestiam cum Alexandri immodestia (p. 250. seq.). In Misopogone Catone se asperiorem ait (p. 359. A.). Similiter eum belli desiderio arsisse narrat Ammianus, ut Parthici cognomentum laudibus suis adderet (Lb. 22. p. 241.), item pudore affectum, quod Aemilianum Scipionem imitari non potuisset (Lb. 24. p. 288.), et „ad aemulationem Caesaris Julii, quaedam sub pellibus scribentis, obscurae noctis altitudine sententiis cujusdam philosophi teneri solitum" (Lb. 25. p. 308). Ipse confitetur (p. 253. A.), se sibi videri certamen suscepisse cum Alexandro et Marco: *„καί μοι πάλαι μὲν οἰομένῳ πρός τε τὸν Ἀλέξανδρον καὶ τὸν Μάρκον, καὶ εἴ τις ἄλλος γέγονεν ἀρετῇ διαφέρων, εἶναι τὴν ἅμιλλαν."* Hanc autem gloriae cupiditatem, ad quam ipsa natura ferebatur, magis auctam legimus ab iis, qui circa eum versabantur, quos quo minus sibi persuaserat adulari sibi posse, ut philosophos, eo perniciosiores amicos ei fuisse dixerim. Ad quod probandum satis erit hoc unum exemplum adjecisse, quod legitur in epistola ad Themistium philosophum data (Opp. p. 253. C.

etc.). Is enim quum Julianum non solum eodem, quo olim Herculem et Bacchum, qui ipsi et regnassent et philosophati essent, loco positum esse dixisset, sed etiam jure ab eo majora quam a Solone, Pittaco, Lycurgo, aliis id genus, exspectari, ad haec Julianus: *τούτοις ἐγὼ τοῖς λόγοις ἐντυχὼν ἐξεπλάγην μικροῦ· σοὶ μὲν γὰρ ὑπελάμβανον οὐδαμῶς θεμιτὸν κολακεύειν ἢ ψεύδεσθαι* (p. 254. A.). Idem sui augendi studium prodidit eo, quod „linguae fusioris et admodum raro silentis" (Amm. l. l.) erat, immemor ejus laudis, quam ipse Marco in Caesaribus tribuit: *ἔδοξε δὴ οὖν ὁ Μάρκος τά τε ἄλλα θαυμάσιός τις εἶναι, καὶ σοφὸς διαφερόντως, ἅτε, οἶμαι, διαγινώσκων, λέγειν θ' ὅπου χρὴ καὶ σιγᾶν ὅπη καλόν* (p. 328. C.). Nam ubi aliquis saepe multumque loquitur, si nihil aliud, at certe immoderatum sui amorem indicat. Denique haec Ammiani verba afferam quae, quantum gloriae amans fuerit, docent: „Vulgi plausibus laetus, laudum etiam ex minimis rebus intemperans appetitor, popularitatis cupiditate cum indignis loqui saepe affectans" (Amm. l. l.) *).

Quare ut nostram sententiam paucis comprehendamus, videtur nobis Julianus inter philosophos haud infimo loco ponendus, reges autem antiqui temporis, omnes fere singulos singulis virtutibus aut superasse aut certe aequasse, idem tamen cum veris Christianis sive philosophis sive regibus vix comparari posse **). Atque ut intelligatur, quantum recesserit a sublimi illa et divina veritate, quam Christiani profitentur, jam extrema nostrae disputationis parte ostendetur, qua ratione Christianos vel refellere vel opprimere studuerit.

III. Qua ratione Julianus ad opprimendos Christianos usus fuerit.

Hic primum dicendum videtur, eam rationem, qua Julianus adversus Christianos usus fuerit, multum differre ab ea, quam ante ipsum alii imperatores inierant, vel quod omnino iis ingenio ac moribus longe praestabat, vel quod sic melius ecclesiam opprimi posse speraret, praesertim quum major jam esset toto orbe Christianorum numerus quam gentilium, vel denique quod ipse olim eandem fidem professus erat. Dum igitur, cum illis comparatum, laudandum censemus Julianum, quod non ferro et sanguine fidem exstirpandam putaret, tamen ipsum nulla alia in re magis infirmum atque levem fuisse judicamus, quam tum, quum Christianos lacesseret. Nam ut primum videamus, quibus argumentis falsam esse Christianorum doctrinam voluerit demonstrare, haec quidem, quae magnam partem Cyrillo Alexandrino debemus servata, tantum abest ut rationi consentanea et exculto ingenio alicujus philosophi digna sint, ut nisi obstinato quodam animo Julianum Christianis infensum fuisse putamus, interdum dubii nobis videri possimus, num idem Julianus sit hic atque ille, quem multa doctrina multisque virtutibus excelluisse vidimus. Non miror quidem ei humani aliquid accidisse. Omnis enim memoria rerum satis docuit, quicunque fidei Christianae se opposuerit, eum magis sibi quam aliis suas opiniones probasse. Quum enim omnis veritas illa doctrina contineatur, fieri non potest, quin qui ab illa abhorreat, idem ab ipsa veritate abalienetur.

*) Vituperari id quoque posset, quod, dum viveret Constantius, odium in Christianos et in ipsum Constantium dissimulare non dubitaret, illorum templa frequentans Deumque adorans (quod teste Ammiano Lb. 21. init. p. 195. etiam paullo antequam imperium susciperet, ab eo factum est), hunc longis orationibus eximie laudans (Orat. I. et II.).

**) Cf. ea, quae Neander p. 120. et 121. de Cynicis a Juliano laudatis verissime judicat.

Quare magis mirum, si quis eam fidem deserit. Sed quoniam id nunc non disputo, jam eo redeam unde digressus sum. Possem igitur, nisi rei me taederet, multa ejus generis afferre, quae absurda videntur. Haec pauca sufficient. Christianos ait noluisse permanere in religione Judaeorum, nec tamen tansire ad Graecos, sed ab utrisque vitia petivisse, a Judaeis, ut deos negligerent, a Graecis, ut dissolutum vitae genus sequerentur (Cyr. p. 43. et 238.). Male Mosen fecisse Deum dicentem, non bonum esse solum vivere virum, quum femina malum ipsi futura fuisset (p. 75.). Ridet, quod Deus narretur noluisse hominibus notitiam boni et mali tribuere, parum intelligens, quid ea verba significent (p. 89.). Invidum videri Deum, quod ex paradiso ejecerit homines (p. 93.), injustum, quod tantum Judaeorum curam gessisse dicatur, neglectis ceteris gentibus (p. 106.) *). Mosen magis ut populum duceret, quam ut veritatem proderet, verba fecisse (p. 168). Ejusdem scriptis ab Esra quaedam adjecta (Ibid.). Jesum nihil per totam vitam admodum memorabile fecisse; quid enim magni esse, quod claudos et coecos et malis daemonibus correptos homines curaverit (p. 191.). Idem comparatur cum Dardano et Numa (p. 193). Crucis signum cultu minus dignum quam ancile (p. 194). Aesculapium melius de hominibus meritum esse quam Christum (p. 200.). Jesum, per quem auctore Joanne omnes res creatae dicantur, ne potuisse quidem amicorum et propinquorum animos sibi conciliare. Eundem unum ex subjectis Caesaris fuisse (p. 213). Male credere Christianos peccatis se ablui posse, quum abluendo ne corpus quidem sanari possit (p. 245 cf. Opp. Jul. p. 336). Vaticinia veteris testamenti ad Jesum non pertinere (p. 253). Genealogias Matthaei et Lucae inter se differre (Ibid.). Christum non dicendum fuisse deum, quum unus Deus vetere testamento dicatur (p. 261.). Inter apostolos a solo Joanne Deum dici Jesum, idque quodammodo furtim et dubie et cunctanter. (p. 327 et 337.) **). Talia contra Christianos fundit. Eadem similiaque sexcenties recocta et decantata novissimis temporibus audivimus ab iis, qui dum theologiam profitentur ac valde acuti sibi videntur, nihil nisi acta agunt. Quae quam parum ingeniosa sint, quisque theologiae non plane expers ipse judicabit. Nos refellere nolumus, praesertim quum maximam partem jam a Cyrillo docte et acute infracta sint. Breviter tamen et certo ordine comprehendamus, quae contra doctrinam Christianorum disputavit. Hebraeos, quorum affines sint Christiani, unam e multis gentibus esse; doctrina igitur et cultu eorum nihil contineri, quod ad omnes homines pertineat, nec Deum eorum esse nisi unum e multis. Ferri igitur posse eorum et religionem et instituta, quamvis Graecis longe sint posthabenda. At Christianorum placita omnino ferenda non esse; tolli enim iis omnia, quae apud singulas gentes sapientissime constituta fuerint, dum ipsa fictis commentitiisque narrationibus nitantur, is autem, qui eam religionem fundaverit, homo fuerit vulgaris, cujus ne egregia quidem aut memorabilis admodum vita exsisteret. Inveniri quidem apud eos nonnullas virtutes, sed eas simulatas esse laudis captandae caussa et ut deciperentur homines (πεπλασμένη σεμνότης Jul. ep. 49. p. 429. D.).

*) Quod non ita esse aliis locis ostenditur p. 141: se fortasse meliores praesides nactos esse, quam Judaeos. p. 168: Mosaici Dei iras conferendas cum Lycurgi lenitate (πραότης) et Solonis clementia et Romanorum in maleficos aequitate, ut, utrum praeferendum sit, intelligatur. p. 176: Judaeorum heroes (David et Simson) ridiculos esse prae sapientia et fortitudine reliquarum gentium. p. 178: scientiam veram apud Graecos inveniri etc.

**) Longam quoque quaestionem instituit, cur Caini sacrificium minus Deo probatum fuerit, quam quod Abel fecit (p. 346), sed tota quaestio nititur falsa lectione, qua septuaginta interpretes usi fuerant.

Quum igitur sic sentiret de Christianis, fieri non poterat, quin eosdem omni ratione omnibusque artibus ad ethnicam religionem revocare studeret *). Sed quum vi in eos uti nollet (*ἐλεεῖν δὲ χρὴ μᾶλλον ἢ μισεῖν τοὺς ἐπὶ τοῖς μεγίστοις πράττοντας κακῶς* Jul. ep. 52. p. 438. B. **), callide magis ac per ambages egit. Ac primum quidem dum docendo ac persuadendo caussam suam majorem reddit, Christianos ad se allicere studebat; quare et ipse orationes habuit et scripsit, quibus suam religionem augeret, adversarios refelleret, et aliis, ut idem facerent, imperavit. Hinc adeo sermones in templis habendos curavit, quibus eae res, quae fabulis continentur, populo explicarentur. Aliis quoque rationibus ut commendationem suis opinionibus adderet, multa instituta ex ecclesia Christiana ad gentiles transtulit, recte videns, nisi ipsi haberent, quod vulgo probaretur, adversarios nunquam opprimi posse (Gregor. Or. III. p. 101. Sozom. V, 15. Opp. Jul. fragment. epist. epp. 49. 63.). Singulos etiam pollicendo et conferendo emolumenta et commoda alliciebat, ut fidem mutarent. Quamquam ne levissimus quisque ***) ad gentiles transcurreret, temere quemquam apud eos recipi aut ad sacra admitti vetuit. Jussit enim omnes prius piacula adhibere et averruncos Deos exorare (*καθάρσια προσφέρεσθαι καὶ τοὺς ἀποτροπαίους ἱκετεῦσαι θεούς* ep. 52. p. 436. C.), ut et animam supplicationibus ad Deos factis et corpus legitimis purgationibus expiarent †).

Deinde etiam ita multos ad sacra facienda invitabat, ut Christianos commodis vitae atque adeo doctrinae subsidiis exutos deprimere studeret. Cujus rei varia sunt argumenta. Statim enim postquam imperator factus est, omnibus episcopis, qui regnante Constantio ejecti fuerant, edicto permisit, ut ad ecclesias suas redirent, iisque bona publicata restituit (Jul. ep. 52. p. 336. A. Ammian. Lb. 22. p. 225, Socr. III, 1. Theod. III, 4. Soz. V, 5.). Quod cur factum sit, dubitari possit, quum ipse l. l. propterea dicat se id fecisse, ut omnibus libertas esset, quae vellent, credendi, Socrates et Theodoretus suspicentur, eum voluisse initio regni animos Christianorum sibi conciliare, quo firmius esset imperium. At Sozomenus l. l. famam esse ait, eum non misericordia ductum istud mandatum dedisse, sed ut vel ipsi ob mutuam inter se contentionem bello intestino oppugnarent ecclesias, vel ut Constantii existimationem malevola obtrectatione laederet. Et priorem quidem caussam veram esse haec Ammiani verba docent: „Utque dispositorum roboraret effectum, dissidentes Christianorum antistites cum plebe discissa in palatium intromissos monebat, ut civilibus discordiis consopitis quisque nullo vetante religioni suae serviret intrepidus. Quod agebat ideo obstinate, ut dissensiones augente licentia non timeret unanimantem postea plebem,

---

*) Mihi quidem id animo proposuisse videtur, quomodo Marcum, Alexandrum, alios, ut sic Christum quoque aemularetur, hoc uno discrimine, quod illos plerumque aut aequare virtutibus aut superare studebat, hujus vitam carpere, minuere, obscurare. Quare ea verba, quae ipsum morientem clamasse ferunt „*νενίκηκας Γαλιλαῖε*" (Theod. III, 20. Soz. VI, 2.), si res non ficta est, tamen optime veram ingenii naturam indicant (cf. Soz. V, 20.). Quod autem Gregorius Naz. p. 117. B. narrat, eum ut majorem quam pro humana conditione gloriam adipisceretur et quasi Christo decessum e terris aemularetur, voluisse clam oculis hominum se subducere, id certum est, falso rumore niti, quia plane ab ingenio Juliani abhorret.

**) De caussis, cur vita pepercerit Christianorum, non male Gregorius Naz. p. 72.

***) Levitatis in mutanda religione exemplum est Ecebolius sophista, qui quum Juliano imperante defecisset, post ejus mortem ad Christianos rediit (Socr. III, 13.).

†) Sic ipse sanguine abstersisse baptisma a Gregorio narratur. Or. III. p. 70. B.

nullas infestas hominibus bestias, ut sunt sibi ferales plerique Christianorum, expertus *)." Addam hanc quoque caussam, quod ipsi parum justum visum sit, in exsilium aliquos missos propter religionem, quam adeo contemneret, ut omnes potius quam paucos opprimendos putaret. Dum igitur hoc edicto dissensiones inter Christianos disseminare studet, altera lege effecturus erat, ut doctrinam iis doctrinaeque fructus et laudes eriperet. „Vetuit enim docere magistros rhetoricos et grammaticos Christianos, ni transissent ad numinum cultum" (Amm. Lb. 25. cap. 4. cf. 22, 10.) **). Quam legem si perferre ita potuisset, ut Christiani omnino desinerent interpretari scripta Graecorum, duas res una nactus esset, ut Christianos Graeca eruditione orbaret ***), qua amissa eos admodum rudes et mancipiis nihil meliores fore sperabat (Jul. ap. Cyr. p. 229. Ep. 42. p. 423. B.), et ut iisdem irridendi facultas eriperetur, quum jam non possent refellere ea, quae gentilium libris ridicula et absona continentur. Verum autem vidit, quum nostram putans eruditionem neglectis antiquis scriptoribus magnam partem interituram, tum periculosum esse Christianorum juventuti, si ab hominibus gentili fidei addictis scripta Graecorum docerentur. Praeterea voluit, ut Christiani vocarentur Galilaei (Gregor. Naz. Orat. III. p. 81.), quo nomine sive ut eos irrideret, sive ut ipsos, qui totum orbem suum esse dicerent, ad parvulam terrae regionem quasi relegaret, in scriptis suis semper utebatur. Si autem verum est, certam quandam legem (cujus, quantum sciam, unus Gregorius mentionem fecit) ea de re datam esse, sane ridiculus fuit Julianus. Quartam legem dedit, ne Christiani inter praetorianos †) stipendia facerent, neve in provinciis magistratibus fungerentur, per risum addens, eos lege sua vetari gladiis uti (Socrat. III, 13. Theodor, III, 7. Sozom. V, 17.). Quae lex consentit cum iis, quae leguntur apud Jul. ep. 7, quam totam adscribam: *Ἐγὼ νὴ τοὺς θεοὺς οὔτε κτείνεσθαι τοὺς Γαλιλαίους, οὔτε τύπτεσθαι παρὰ τὸ δίκαιον οὔτε ἄλλο τι πάσχειν κακὸν βούλομαι· προτιμᾶσθαι μέντοι τοὺς θεοσεβεῖς καὶ πάνυ φημὶ δεῖν. Διὰ γὰρ τὴν Γαλιλαίων μωρίαν ὀλίγου δεῖν ἅπαντα ἀνετράπη, διὰ δὲ τὴν τῶν θεῶν εὐμένειαν σωζόμεθα πάντες· ὅθεν χρὴ τιμᾶν τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς θεοσεβεῖς ἄνδρας τε καὶ πόλεις.* Haec autem lex certe injusta videtur, quippe qua non solum multis commodis Christiani orbarentur, sed etiam omnibus injuriis adversariorum objicerentur.

Praeter has leges multa narrantur, quibus, quam injuste contra Christianos egerit, probari solet. Sed inter haec ad religionem vix spectat, quod propter damna gentilibus olim illata non-

*) Quam quidem caussam edicti veram esse, inde quoque probari potest, quod unus Athanasius (*ὁ πένταθλος τῆς ἀληθείας ἀγωνιστής* Theod. III, 8.) hoc edicto exemptus est, et jussus primum Alexandria, postea tota Aegypto cedere (epp. 26, 6. Socr. III, 14. Theod. III, 8. Soz. V, 14.). Ille enim gravissimus adversarius ei videbatur, et maxime idoneus, qui ipsius consiliis obstaret.

**) Hac lege Christiani non doceri sed docere vetantur. Quamvis enim verba Ammiani duabus rationibus intelligi possint, multique scriptores (Gregorius Naz. Orat. III. p. 51. B et p. 96. D. Socr. III, 16. Theod. III, 7. Soz. V, 17.) eum non permisisse dicant, ut discerent Christiani Graecas literas, tamen id magis propterea scriptum, quod lege illud vetante, hoc simul ne fieret, impeditum est, quam quod Julianus Christianos a doctrina gentili voluisset arcere, qua potius cuperet imbui pueros, dumne a Christianis id fieret, qui docentes simul prohibituri essent, quominus fidem iis haberent, quae legerent. Cujus rei argumento est epistola 42. Juliani (cf. Wiggers diss. p. 24.).

***) Exstiterunt quidem inter Christianos, qui ad erudiendos pueros varia scripta componerent in similitudinem librorum Graecorum, inter quos maxime duo Apollinarii laudantur (Socr. III, 14. Soz. V, 17.), sed ea scripta non magni aestimanda fuerunt, siquidem laudem Sozomeni dicentis alterum antiquos scriptores adeo superasse, quod ad scripta omne genus animum attendisset, conferimus cum verbis Juliani, qui de uno hujus auctoris libello scripsit: „*ἀνέγνων, ἔγνων, κατέγνων.*"

†) Theodoretus l. l. adeo eos ex omni militia pulsos ait, quod parum accurate scriptum. Legimus enim multos eo tempore in excercitu Christianos fuisse. Nec de summis honoribus militaribus cogitandum (quod vult Wiggers p. 26. Nota), quum in iis nonnulli Christiani permanserint, e. g. Jovianus (Socr. III, 22.). Sozomenus addit eos ab omnibus dignitatibus repulsos et vetitos judicia exercere, quod fortasse verum.

nullos episcopos restituere res jussit, tunc quod nonnullis emolumentis et juribus eos privavit, quae regnante Constantio solo arbitrio imperatoris adepti fuerant, denique quod non omnia, quae per praefectos gentiles contra Christianos perpetrata erant, severe punivit *). Fieri enim non poterat, quin multi pravi ignavique homines, cognito odio, quo Julianus in Christianos affectus erat, animis suis indulgerent (cf. Misopog. p. 361. A. Socr. III, 14.). Sed sunt praeterea quaedam, quae, ut ab ipso Juliano profecta, omittenda non censuimus. Dolo enim et fraude multos studuit allicere, aut lacessére, ut aut transirent ad religionem suam, aut certe sacris quodammodo attingerentur. Sic Antiochiae quum versaretur, ridiculo fere modo, omnes fontes, quibus uti solebant incolae, victimis maculabat, eaque, quae in foro proponebantur, aqua lustrali adspergebat (Theodor. III, 14.). Nec minus vile puto, quod in auro militibus distribuendo factum legimus. Quum enim ipse in solio regio consedisset, prope se locari jussit aram plenam carbonum et thus in mensa apponi, ut, qui aurum vellent accipere, prius thus arae injicerent (Theod. III, 15. Soz. V, 16.). Haec quum ridicula magis quam crudelia putanda sint, alia eum summa injustitia adversus Christianos usum fuisse demonstrant. Pessinunti enim civitati opem se laturum negavit, nisi prius matrem Deorum sibi propitiam reddidissent (ep. 49. p. 431. D.). Nisibenis autem, quum exorto bello Persico in magnis periculis versarentur, auxilium petentibus, respondisse fertur, se nec opem iis laturum, nec legatos accepturum, nisi ad cultum Deorum se contulissent (Soz. V, 3.). Similiter magis callide quam juste temporibus usus, clericos et antistites ex urbibus ejicere studuit, quibus ejectis, ut fides in oblivionem caderet, futurum speraret (Sozom. V, 14. Jul. ep. 52.). Denique saepissime, quum propter alias res videri possit in Christianos severum et acerbum se praestitisse, tamen suspicamur, eum in judicandis ac puniendis Christianis aliquantum nomini eorum tribuisse (cf. Theod. III, 14. Soz. V, 3. 4. etc.). Omnium autem maxime vel absurdum vel acerbum mihi videtur, quod statuam suam in loco Christi posuit (Soz. V, 20.). His adjici etiam posset, eum Judaeis favisse, ut Christianis obtrectaret. Sed quoniam hos fere nihil a ceteris gentibus differre putabat (cf. Jul. ep. 25. Cyr. p. 298. A.), potius judicamus, eum in augenda religione gentili non potuisse, quin Judaeorum rebus restituendis operam daret.

His igitur artibus ad opprimendos Christianos utebatur. Quae quidem fere omnes ingenio Juliani, quale ceteris in rebus adparuit, sunt indignae, nec parum ejus magnitudini ac laudibus obstiterunt. Hinc ecclesia haud immerito ejus memoriam multa infamia notavit, nec male Gregorius Nazianzenus (p. 393.) Juliani persecutionem omnium teterrimam adpellat, quod persuasionem blandosque sermones tyrannidi adjunxerit, Christianis insuper invidens gloriam martyrum, quum alia caussa non accedente neminem pateretur propter solum nomen Christianum ad mortem duci.

Jam si quis in nostra disputatione multa desideraverit, id, ut lubebit, vel ingenii ac virium vel temporis ac libelli angustiis tribuito. Nos nunc meliora scribere non potuimus.

---

*) Exemplo sunt Alexandrini (ep. 11. Soz. V, 7. Socr. III, 2. 3. Amm. Lib. 22. p. 240. seq.) et Gazenses (Soz. V, 8.). Sed quoniam ab Alexandrinis Georgium haud immerito punitum putavit, nisi quod civium non fuisset, eum interimere, res ea non ad Christianam fidem spectabat; Gazenses autem propter prius acceptas injurias videtur punire noluisse; quamquam parum edocti de ea re, certi aliquid constituere non audemus.

Jahresbericht.

I. Allgemeine Lehrverfassung.

A) Statistische Verhältnisse des Gymnasiums von Michaelis 1838 bis 1839.

1. Lehrercollegium.

A) Ordentliche Lehrer.

1. Dr. *Ernst Nizze*, Director.
2. Dr. *Friedr. Cramer*, Prof. Conr.
3. Dr. *Hermann Schulze*, Subr.
4. Dr. *Hermann Koester.*
5. *Johannes v. Gruber.*
6. Dr. *Ernst Heinr. Zober.*
7. *Joh. Karl Fischer.*
8. Dr. *Joh. Fr. W. Tetschke.*
9. *Karl Fr. Aug. Rietz.*

B) Ausserordentl. Lehrer.

1. *J. W. Brüggemann.*
2. *Fr. Gust. v. Lühmann.*
3. *D. L. F. Fischer*, Musikdirector.

2. Allgemeiner Lehrplan.

Lehrfächer.	Klassen und Stunden. (R = Realklasse.)									
	I.	II.	III.	IV. a.	IV. b.	V.	VI.	R. III.	R. IV. a	Summe
A. Für alle Schüler:										
Lateinisch	8	8	10	10	10	8	6	—	—	60
Griechisch	6	6	6	6	—	—	—	—	—	24
Deutsch u. ph. Pr.	3	3	3	3	4	4	6	—	2	28
Französich	2	2	2	—	—	—	—	4	4	14
Religion	2	2	2	2	2	2	2	—	—	14
Geschichte und Geographie	3	3	3	3	4	4	4	—	—	24
Mathematik	4	4	4	4	4	4	4	4	—	32
Naturkunde	2	2	2	2	2	2	—	2	—	14
Schreiben	—	—	—	—	2	4	6	—	—	12
Gesang	2 ∼	2 ∼	2	2 ∼	2	2 ∼	2	—	—	6
B. Für einige Schüler:										
Hebräisch	2	2	—	—	—	—	—	—	—	4
Lateinisch	2	2	—	—	—	—	—	—	—	4
Englisch	2	2	—	—	—	—	—	2	—	6
Zeichnen	2 ∼	2	2 ∼	2	2	2 ∼	2	2 ∼	2	10

3. Zahl der Schüler.

(Johannis.)

Klasse	waren	aufgenommen	versetzt	abgegangen	gegenwärtig
I.	14	1	10	10	15
II.	21	—	18	2	27
III.	43	5	21	20	31
IV. a.	68	4	28	18	61
IV. b.	44	—	28	6	38
V.	43	1	40	7	49
VI.	54	55	—	3	66
	287	66	145	66	287

4. Abiturienten mit dem Zeugnisse der Reife.

(8 zu Michaelis 1838, 1 zu Ostern 1839.)

Universität.		Facultät.	
Berlin	5	Theologie	4
Erlangen*	1	Jurisprud.	2
Göttingen	1	Medicin	1
Greifswald	1	Cameralwissenschaft	2
Halle	1		

B) Uebersicht der im letzten Schuljahr behandelten Gegenstände.

PRIMA. (Ordinarius: Prof. *Cramer.*)

Lateinisch: 8 (10) St. Davon 2 St. Stil. — Exercitia nach Weber und Niebuhr, freie Aufsätze, metr. Uebungen, Disputationen. 2 St. Horat. Od. I. II. 1—17. Ars poët. Sat. II, 1. Ferner im Winter: 4 St. Cic. Tusc. I. II. V. Im Sommer 4 St. Tac. Hist. I. II. Prof. *Cramer.* — Für die Nichthebräer 2 St. Suet. Caes. und Octav. *Director* — Griechisch: 6 St. Davon 1 St. Gramm. und Exercitt. Im Winter 3 St. Demosth. or. Phil. I. II. Olynth. I. II. III. De pace. D. *Koester.* — 2 St. Hom. Il. XIX bis XXII. D. *Schulze.* — Im Sommer 3 St. Eurip. Hippol. D. *Koester.* — 2 St. Plato Lysis. u. Menex. D. *Schulze.* — Hebräisch: 2 St. Gramm. nach Gesenius. Psalm 1—42 Prof. *Cramer.* — Deutsch: 2 St. Poetik. Litteraturgesch. von den ält. Zeiten bis zu den Hohenstaufen. Aufsätze, freie Vorträge, Declamationen. Prof. *Cramer.* — Französisch: 2 St. Gramm. nach Hirzel, Exercitt., Büchners und Hermanns Handbuch, dann l'avare par Molière. D. *Schulze.* — Englisch: 2 St. Gramm. nach Lloyd. Exercitt. Moore Lalla Rookh. Shakespeare Jul. Caesar, Romeo u. Jul. D. *Tetschke.* — Religion: 2 St. Christl. Glaubenslehre nach Niemeyer. Evang. Joh. im Grundtext gelesen mit prakt. Erläutt. *Director.* — Philos. Propaedeutik: 1 St. nach Trendelenburg. Prof. *Cramer.* — Geschichte: 3 St. Mittelalter nach Wachsmuth. Prof. *Cramer.* — Mathematik: 4 St. Combinationslehre und binom. Lehrsatz, Kettenbrüche, Methode der unbestimmten Coefficienten, kubische Gleichungen, Auflös. d. Gleich. durch Näherung, unbest. Anal.; Stereometrie, sphär. Trigon. nach Nizze Alg. II. und Geom. II. Schriftliche Uebungen. *Director.* — Physik: 2. St. Imponderabilien nach August. *Director.*

SECUNDA. (Ordinarius: D. *Schulze.*)

Lateinisch: 8 (10) St. Davon 3 St. Gramm. und Exercitt., metr. Uebungen und freie Aufsätze. 2 St. Virgil. Aen. I. II. Georg. IV. Im Winter 3 St. Cic. Or. p. Murena. Im Sommer 3 St. Livius II. D. *Schulze.* — Für die Nichthebräer 2 St. Cic. or. p. Rosc. Am., Philipp. I. II. D. *Koester.* — Griechisch: 6 St. Davon 2 St. Gramm. und Exercitt. nach Rost. 2 St. Xenoph. Hellen. I. II. D. *Koester.* — 2 St. Hom. Od. I—IV. Prof. *Cramer.* — Hebräisch: 2 St. Gramm. nach Gesenius. Formenlehre. I Mos. 17—22. D. *Schulze.* — Deutsch: 3 St. Logische und rhetor. Propaedeutik. Literaturgesch. von Luther bis Klopstock; Aufsätze, freie Vorträge, Declamation. D. *Koester.* — Französisch: 2 St. Gramm. nach Hirzel Exercitt. Idelers und Noltes Handbuch. D. *Schulze.* — Englisch: 2 St. Gramm. nach Lloyd. Exercitt. Washington Irving Columbus. D. *Tetschke.* — Religion: 2 St. Einleitung in die Bibel nach Niemeyer. Hernach Ev. Matth. im Grundtext gelesen und praktisch erklärt. D. *Schulze.* — Geschichte: 2 St. Griechenland bis zur maced. Zeit. D. *Koester.* — Mathematik: 4 St. Gleichungen des ersten und zweiten Grades, Progressionen, Logarithmen, irrationale und unmögliche Grössenformen. Ergänzung der ebenen Geometrie, Trigonom. nach Nizze Alg. und Geom. Schriftl. Uebungen. *Director.* — Naturkunde: 2 St. Syst. Uebersicht der drei Naturreiche. D. *Tetschke.*

TERTIA. (Ordinarius: *v. Gruber.*)

Lateinisch: 10 St. Davon 2 St. Gramm. Zumpt § 64—83 mit Auswahl. 2 St. Exercitt. und Extempp. 4 St. Curtius VI—X. 2 St. Ovid Metam. und Fast. mit Auswahl. *v. Gruber.* — Griechisch: 6 St. Davon 3 St. Gramm. nach Rost. Exercitt. und Extempp. 3 St. Jacobs Lesebuch. D. *Koester.* — Deutsch: 3 St. Gramm. nach Götzinger. Aufsätze. Declamationen. *v. Gruber.* — Französisch: 2 St. Gramm. nach Hirzel. Exercitt. Barthélemy voyage du j. Anach. *v. Lühmann.* — Religion: 2 St. Evang. Matth. nebst synoptischen Ergänzungen deutsch gelesen und erklärt. *v. Gruber.* — Geschichte und Geographie: 4 St. Deutsche Geschichte bis zur Franz. Revolution. Brandenburgische Geschichte. Historische Geogr. nach v. Grubers Lehrbuch. *v. Gruber.* — Mathematik: 4 St. Buchstabenrechnung, Potenzen, Wurzeln, Proportionsrechnung. Ebene Geometrie bis zur Kreislehre, nach Nizze. Schriftliche Uebungen. D. *Schulze.* — Naturbeschreibung: 2 St. im Winter allgemeine Wiederholung der Zoologie, im Sommer Botanik. D. *Tetschke.*

OBERQUARTA. (Ordinarius: D. *Zober.*)

Lateinisch: 10 St. Davon 3 St. Extempp. und Gramm. nach O. Schulz Schulgramm. 2 St. Exercitt. 4 St. Nepos: Eumenes, Datam., Dion, Timol. und Hamilc. 2 St. Phaedr. V, (mit Auswahl) und Ovid. Met. IV, 1—166 und 389—431 mit Einüb. der wichtigsten prosod. und metr. Regeln. D. *Zober.* — Griechisch: 6 St., Gramm. nach Rost § 1—74 mit Auswahl. Schriftl. Uebungen und Jacobs Lesebuch. *Fischer.* — Deutsch: 3 St. Aufsätze. Gramm. (nach Götzinger) und Declam. D. *Zober.* — Religion: 2 St. Krummachers Bibelkatechismus (Neues Test.) nebst Lesung und Erkl. der Perikopen u. Memoriren der Hauptsprüche. D. *Zober.* — Geographie und Geschichte: 3 St. Europa (nach Roon).

Alte Geschichte (nach Böttiger). D. *Zober.* — Mathematik: 4 St. Aufangsgründe der Alg. u. Geom. nach Nisze und prakt. Rechnen, mit schriftl. Uebb. D. *Zober.* — Naturbeschreibung: 2 St. Die niederen Thierklassen. D. *Tetschke.*

UNTERQUARTA. (Ordinarius: *Fischer.*)

Lateinisch: 10 St. Davon 2 St. Gramm. nach O. Schulz Schulgramm. 2 St. Exercitt. und Extempp. 6 St. Ellendts Lesebuch, Abschnitt III. Nr. 99—200 mit Auswahl. *Fischer.* — Deutsch: 4 St. Satzlehre, Aufsätze und Dictate, Lesen und Declamationen. *Fischer.* — Religion: 2 St. Krummachers Bibelkatechismus (A. T.). *Fischer.* — Geographie: Im Winter 4 St. topische und physische Beschreibung von Asien und Australien. — Im Sommer 2 St. politische und ethnographische Beschreibung derselben Erdtheile. *Fischer.* — Geschichte: 2 St. während des Sommerhalbjahrs: Die alten Völker Asiens und Afrikas. *Fischer.* — Mathematik: 4 St. Wiederholung des Cursus von V, dann Kettensatz und Decimalbrüche; geometrische Formenlehre. *v. Lühmann.* — Naturbeschreibung: 2 St. Die vier höheren Thierklassen. D. *Tetschke.* — Schreiben: 2 St. *Brüggemann.*

QUINTA. (Ordinarius: D. *Tetschke.*)

Lateinisch: 8 St. Davon 2 St. Gramm. nach O. Schulz Schulgr. bis § 60 mit Ausschluss der unregelm Zeitwörter. 2 St. Exercitt. und Extempp. 4 St. Ellendts Lesebuch. D. *Tetschke.* — Deutsch: 4 St. Satzbildung, Aufsätze und Declam. D. *Tetschke.* — Religion: 2 St. Der Landeskatechismus erklärt, die sonntäglichen Perikopen kurz erläutert. *Rietz.* — Geographie: 4 St. Wiederholung des Cursus von VI, dann Afrika und Amerika nach Hörschelmann. *Rietz.* — Rechnen: 4 St. Brüche, mit Anwendung auf die Regel de tri. *v. Lühmann.* — Naturbeschreibung: 2 St. Einzelnes aus der gesammten Naturbeschreibung, besonders aus der Zoologie. D. *Tetschke.* — Schreiben: 4 St. *Brüggemann.*

SEXTA. (Ordinarius: *Rietz.*)

Lateinisch: 6 St. Gramm. nach O. Schulz bis zur ersten Conjugation mit Ausschluss alles Unregelmässigen. Lat. Lesebuch. Schriftliche Uebungen. *Rietz.* — Deutsch: 6 St. Davon 4 St. Gramm. und schriftliche Uebungen. *Rietz.* — 2 St. Lesen und Declamiren. *Brüggemann.* — Religion: 2 St. Entwickelung der ersten Begriffe aus der Glaubens- und Sittenlehre nach dem Landeskatechismus. Sprüche und Lieder memorirt. *Rietz.* — Geographie: 4 St. Allgemeine Uebersicht der Erde; darauf Europa nach Hörschelmann. *Rietz.* — Rechnen: 4 St. Die vier Species in ganzen Zahlen. *Rietz.* — Schreiben: 6 St. *Brüggemann.*

REALKLASSE.

A. Tertia. Französisch: 4 St. Gramm. nach Hirzel. Exercitt. Hermanns Lesebuch. *v. Lühmann.* — Englisch: 2 St. Gramm. Lloyd. Exercitt. Heussi Lesebuch. *v. Lühmann.* — Mathematik: 4 St. Planimetrie und Algebra bis zu den Gleichungen ersten Grades. *v. Gruber.* — Physik: 2 St. Populäre Naturkunde nach Kries. *v. Lühmann.* — Zeichnen: 2 St. *Brüggemann.*

B. Oberquarta. Deutsh: 2 St. Geschäftsaufsätze; grammatische Uebungen. D. *Zober.* — Französisch: 4 St. Gramm. und Leseübungen nach Schifflin. *v. Lühmann.*

Zeichnen. In vier Abtheilungen, von denen die beiden obersten einander coordinirt sind. In jeder Abtheilung 2 St. *Brüggemann.*

Gesang. In drei subordinirten Abtheilungen, jede 2 St. Musikdirector *Fischer.*

II. Verordnungen der Behörden.

1839. Febr. 2. Vom Hochw. Consistorium und Provinzial-Sculcollegium zu Stettin. Betrifft die Anfertigung der halbjährlich einzureichenden Frequenzlisten.

— März 13. Ebendaher. Betrifft die Anstellung der zur Civilanstellung berechtigten Militärpersonen.

— März 21. Ebendaher. Betrifft die Ausfertigung von Schulzeugnissen für Bewerber um Aufnahme in den Postdienst.

— März 25. Ebendaher. Es sollen inskünftige jedesmal 191 Exemplare der jährlichen Programme des Gymnasiums an das Hochw. Consistorium und ein Exemplar direct an die Königl. Universität zu Greifswald eingesendet werden.

III. Chronik des Gymnasiums.

Nach der Eröffnung des Schuljahrs am 15. Octbr. v. J. durch die Ertheilung der halbjährigen Censuren und Einführung der neu Aufgenommenen feierten wir am 18. October das Andenken der ruhmvollen Tage bei Leipzig durch eine öffentliche Schulversammlung. Die vaterländische Festlichkeit ward durch Choralgesang eröffnet, worauf der Director eine Rede hielt, welche seitdem im Druck erschienen ist. Den Schluss machte die Absingung des ambrosianischen Lobgesanges. Ein grosser Kreis von Zuhörern aus allen Ständen beehrte die Feierlichkeit mit seiner Gegenwart.

In den ersten Tagen des Schuljahrs fand eine Revision der Anstalt durch den verehrten Commissarius des hochwürd. Consistoriums zu Stettin, Herrn Consistorialrath D. Koch Statt, dessen Gegenwart uns in dieser Zeit erfreute. Wir haben seitdem unsere Theilnahme an dem Wohlergehen desselben bei der erwünschten Feier seines 50jährigen Amtsjubiläums am 15. Mai d. J. durch Widmung einer Festschrift *(Zur Geschichte des Stralsunder Gymnasiums)* auch öffentlich an den Tag zu legen gesucht.

Am 13. April beehrte der hochwürdige Bischof, Herr D. Ritschl das Gymnasium mit einem Besuche, wobei derselbe insbesondere dem Religionsunterricht in mehreren Klassen beiwohnte.

Dass im Collegium der Lehrer kein Wechsel der Personen vorgegangen ist, bemerke ich um so freudiger, als jetzt zum erstenmal seit 24 Jahren drei Jahre hinter einander ohne dergleichen Veränderungen verlaufen sind.

Unser Herr Doct. Zober ist unterm 24. Januar von dem Thüringisch-Sächsischen Verein für Erforschung des vaterländischen Alterthums zum *correspondirenden*, und unterm 31. März von dem Verein für die Geschichte der Mark Brandenburg zum *ordentlichen Mitgliede* ernannt worden.

Man hat bisweilen die Bemerkung machen wollen, dass die schriftlichen Prüfungsarbeiten der pro maturitate examinirten Schüler desshalb mangelhafter ausgefallen sind, als sich nach dem Standpunkte ihrer Kenntnisse erwarten liess, weil die Nothwendigkeit, die Arbeit unter strenger Beaufsichtigung anzufertigen, etwas Fremdes und den Geist Einengendes an sich trage. Im Allgemeinen halte ich diese Wahrnehmung für irrig, wegen des vertrauten Verhältnisses, in welchem der arbeitende Schüler zu seinem die Aufsicht führenden Lehrer steht, allein es wird zugegeben werden müssen, dass jene Behauptung in einzelnen Fällen gerechtfertigt sein mag. Da nun die ganze Prüfung nichts anderes bezweckt, als die Ermittelung der Kenntnisse dieser Jünglinge, wie sie wirklich sind, so haben wir einer etwa möglichen Befangenheit durch Gewöhnung an das Verfahren vorzubeugen gesucht, und lassen desshalb unsere Primaner jährlich einmal einen lateinischen und einen deutschen Aufsatz unter gerade derselben ernsten Beaufsichtigung, und überhaupt mit Beobachtung derselben Formen anfertigen, wie für das Maturitätsexamen vorgeschrieben ist. Eine zweijahrige Erfahrung hat diese Einrichtung nur als zweckmässig erscheinen lassen.

Um mir die Uebersicht über die Leistungen unserer Schüler in der latein. Sprache zu erleichtern, habe ich ausser den ordnungsmässigen Inspectionen und Revisionen, deren Anzahl man auch übertreiben kann, seit mehreren Jahren folgende einfache Einrichtung getroffen. Jeder Ordinarius giebt mir etwa in der Mitte eines jeden Halbjahrs ein Verzeichniss derjenigen sechs Schüler, welchen er die sichersten Kenntnisse im Lateinischen zutraut. Von diesen lasse ich dann in einem besondern Lehrzimmer ein für sie entworfenes sogenanntes Extemporale schreiben, corrigire dasselbe selbst und mache es hinterher in einer unserer Conferenzen zum Gegenstande näherer Besprechung. Es ist erfreulich, wenn sich bei solchen Gelegenheiten durch Vergleichung früherer Jahrjänge Fortschritte herausstellen; auch haben wir hiedurch von Zeit zu Zeit Mängel in der Abstufung unserer Klassen zu erkennen und nach Kräften still zu beseitigen Veranlassung gefunden. Für die Schüler ist es dabei billig zur Ehrensache geworden, unter diese bessten Lateiner recht oft gewählt zu werden. In den beiden obern Klassen wird das Extemporale von allen Schülern geschrieben, doch kommen nur die vorher mir angegebenen Sechs zur speciellen Beurtheilung.

Die schon mehrmals von mir besprochenen Leibesübungen unserer Zöglinge sind in diesem Jahre durch die thätige Aushülfe eines würdigen Freundes der Jugend neu belebt worden, so dass wir den ferneren Bestand derselben mit Zuversicht hoffen. Dem hochgeehrten Manne selbst aber, der sich hiedurch ein so wesentliches Verdienst um das Gymnasium erworben hat, beeifere ich mich, unsern verbindlichsten Dank hier auszudrücken.

Die seit einer Reihe von Jahren für unsere Schüler angelegte und gegenwärtig unter der besondern Verwaltung des Herrn v. Gruber stehende Lesebibliothek zählt jetzt schon über 500 Bände. Der Gebrauch derselben wird um so bessere Früchte bringen, je mehr sich die Schüler an ein verständiges Lesen gewöhnen, was freilich mit einem flüchtigen Durcheilen zur Befriedigung des Kitzels der Neugier in schneidendem Gegensatze steht. Ein wohl geregeltes Lesen ist dringend zu empfehlen, aber gedankenlose Leserei kann nur abstumpfend und abschwächend wirken, auch wenn der Inhalt an sich vollkommen angemessen sein sollte. Die Benutzung anderweitiger Leihbibliotheken ist durch die Schulgesetze untersagt.

Auch in diesem Jahre hat sich die Anstalt mehrfacher Bereicherungen ihrer Lehrmittel durch Geschenke erfreut, für welche ich den verbindlichen Dank des Gymnasiums mit schuldiger Erkenntlichkeit ausdrücke.

Von dem hohen Ministerium der Geistl. etc. Angel. haben wir durch das hochwürd. Consistorium und Provinzial-Schulcollegium zu Stettin ehrerbietigst entgegengenommen:

Corpus Scriptt. hist. Byz. (Fortsetzung, enthaltend: Theophanes continuatus, Procopius Vol. III. Cedrenus Vol. I. Codinus Curopalates, Georgius Phrantzes, Jo. Cananus, Jo. Anagnostes, zusammen 5 Bände.

Corpus Reformatorum ed. Bretschneider Vol. V.

Gerhard Griech. Vasenbilder, Heft 1 *bis* 4.

v. Dircking-Holmfeld nordische Vorzeit und Mythen, Heft 1. 2.

Berghaus Karte des Hawaii-Archipelagus.

Vom hochwürd. Consistorium und Provinzial-Schulcollegium selbst:

Lat. Schulgrammatik von Blume. Zweite Aufl.

Von Privatpersonen für die Bibliothek:

Von dem Herrn Major v. Souhr: *Pet. Bayle hist. u. kritisch. Wörterbuch, übers. v. Gottsched.* — Von dem Herrn Rechnungsrath Möller: *Büffon Naturgeschichte der Vögel und der vierfüssigen Thiere* (fast vollständig). — Von Herrn Dr. Zober: *Hentsche allgemeine Tanzkunst. Tagebuch der Blockirung von Stralsund im J.* 1807. *Buschmann erleichterte latein. Poëtica. Stralsund* 1733. — Von mehreren meiner Herrn Collegen: die Fortsetzung der *Bibl. graeca ed. Jacobs et Rost.* — Von den bisherigen gütigen Gebern: *Magazin für die Litteratur des Auslandes* 1838. — Von einem Ungenannten: *Homeri opera ed. Bergler.* — Von Herrn Prof. Cramer: Dessen *Geschichte der Erziehung, zweiter Theil.* — Von Herrn Fischer: Dessen: *Deutsche Satzlehre.* — Von Herrn Rietz: Dessen: *Deutsches Lesebuch.* — Von einem Ungenannten: *Alb. Georg Schwartz historischer Bericht vom Ursprung der Stadt Greifswald.* — Von dem Buchhändler Herrn Becker in Elberfeld: *Schifflins Anleitung zur Erlernung der französischen Sprache.* — Imgleichen in Folge eines von mir im letzten Programm ausgesprochenen Wunsches von mehreren bereits abgegangenen Zöglingen der Anstalt eine Anzahl brauchbarer Schulbücher für ärmere Schüler. Eine nicht unbedeutende Anzahl solcher Bücher schenkte ausserdem ein Ungenannter; auch hat Herr Buchhändler Hingst hieselbst mir mehrere Exemplare von zwei Schulbüchern seines Verlages zu diesem Zwecke übergeben.

Für die sonstigen Sammlungen:

Von den jungen Apothekern H. Karsten und H. Schmidt für unsere Pflanzensammlung: *Semicenturia plantarum halophilarum florae Pom. Rugicae.* — Von einem Ungenannten eine Anzahl silberner Münzen (worunter 17 altrömische). — Von den Oberquartanern Reimarus, Haedge und Hückstedt 39 ältere und neuere Münzen. — Von mehreren Schülern aus verschiedenen Klassen eine nicht unbeträchtliche Anzahl historisch-wichtiger Münzen. — Von Herrn Dr. Zober: Einige Exemplare von Mineralien.

An Geldgeschenken abgehender Primaner:

Martens, Rassow, Kanngiesser, Billich, v. d. Lühe, Brücke, Erichson, v. Mühlenfels, von Jedem 3 Rthlr.

Verzeichniss der Primaner, welchen in diesem Jahre das Zeugniss der Reife ertheilt worden ist.

Zeit.	Zahl.	Name.	Alter.	Geburtsort.	Auf d. Gymn. übhpt.	Auf d. Gymn. in I.	Universität.	Facultät.
Ost.	1	*Friedr. Wilh. Christ. v. Mühlenfels*	20	Grimmen	6	2½	Berlin	Forstwissenschaft.
Mich.	1	*Otto Albert Bernhard Siefert*	19	Neustrelitz	5	2	Leipzig	Theol. u. Philol.
	2	*Wilhelm Hermann Lorenz*	21	Stralsund	11	2	Halle	Medicin.
	3	*Karl Friedr. Aug. v. Bornstädt*	19½	Relzow	4½	2	Berlin	Jurisprudenz.
	4	*Karl Joh. Alb. Ernst Ph. v. Lundblad*	18½	Stralsund	3	2	Berlin	Jurisprudenz.